

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**  
**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

На правах рукопису

**Козенко Юлія Олегівна**

УДК 340.12

**ПРАВОВА ПОВЕДІНКА ОСОБИ:**  
**АКСІОЛОГІЧНО-НОРМАТИВНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ**

12.00.12 – філософія права

**ДИСЕРТАЦІЯ**

на здобуття наукового ступеня  
кандидата юридичних наук

**Науковий керівник:**

доктор юридичних наук, професор  
**Гарасимів Тарас Зеновійович**

Львів – 2012

## ПЛАН

<b>ВСТУП.....</b>	<b>3</b>
<b>Розділ 1 ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ КОНСТАНТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ.....</b>	<b>13</b>
1.1 Стан дослідженості проблеми детермінації правової поведінки особи та метамова наукової розвідки.....	13
1.2 Методологія й методика дослідження детермінації правової поведінки особи.....	31
Висновки до першого розділу.....	38
<b>Розділ 2 ПРАВОВА ПОВЕДІНКА ОСОБИ ЯК ОБ’ЄКТ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ.....</b>	<b>41</b>
2.1 Парадигмальне осмислення феномена поведінки особи.....	41
2.2 Структура і типологія правової поведінки особи .....	54
2.3 Генеза правової поведінки особи: діахронно-компаративний вимір.....	64
Висновки до другого розділу .....	77
<b>Розділ 3 ПРАВОВИЙ ВПЛИВ НА ПОВЕДІНКУ ОСОБИ ЯК АКСІОЛОГІЧНИЙ ЗРІЗ ДІЇ ПРАВА У МЕХАНІЗМІ ЇЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ.....</b>	<b>82</b>
3.1 Правові принципи в ролі засобів формування юридичного світогляду.....	85
3.2 Правосвідомість та правова культура як рефлексія настанов правового виховання.....	101
Висновки до третього розділу .....	118
<b>Розділ 4 ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ ЯК НОРМАТИВНИЙ ЗРІЗ ДІЇ ПРАВА У МЕХАНІЗМІ ЇЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ.....</b>	<b>122</b>
3.1 Норма права та її реалізація – модель і матерія правової поведінки.....	124
3.2 Правовідносини як вимір буття особи у розрізі дозволеного та належного.....	134
3.3 Правова відповідальність як діалектика «свободи» та «обов’язку».....	144
Висновки до четвертого розділу.....	155
<b>ВИСНОВКИ.....</b>	<b>159</b>
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....</b>	<b>166</b>
<b>ДОДАТКИ.....</b>	<b>187</b>

## ВСТУП

**Актуальність теми.** Одним із основних об'єктів філософсько-правового пізнання завжди була людина та її поведінка. Багатолітній розвиток наукової думки засвідчує, що саме цей понятійний тандем є своєрідним осердям, навколо якого розгортається світ і його пізнання.

Дослідження проблеми поведінки людини, підґрунтя для вирішення якої репрезентовано загальнонауковою методологічною парадигмою, здійснюється в межах широкого переліку знань: людина (біологічний вид) і навколишній світ розглядаються у контексті природничих наук; людина (індивід) і соціум – в контексті вивчення суспільствознавства; людина (особа) та держава – у правових науках; людина (особистість) та її внутрішній світ – в межах психології; людина (громадянин) і влада – в контексті політології. У кожному з перелічених вчень спроби формулювання визначень людської поведінки тривають не одне століття. Існує незліченна кількість авторських тлумачень кожного із них, які, попри свою неоднозначність, сходяться у твердженні, що всі вони характеризують власне людський вияв усвідомленої активності, що має індивідуалізоване забарвлення.

Феномен поведінки особи був предметом дослідження вчених найширшого кола соціогуманітарних дисциплін. Його вивчали філософи Стародавнього та Середньовічного світу: Аврелій Августин, Альберікус, Анаксимандр, Арістотель, Ацилій, Ден Си, Конфуцій, Платон, Сократ, Тома Аквінський, Юстиніан та багато інших.

Помітний внесок у розвиток наукового вчення про поведінку особи здійснили представники шкіл філософії: Георг Гегель, Іммануїл Кант, Джон Локк, Марсилій Падуанський, Самуїл Пуфендорф, Жан-Жак Руссо, Г.С. Сковорода, Артур Шопенгауер, Людвіг фон Фейєрбах, Йоганн Фіхте, П.Д. Юркевич; психології: Альфред Адлер, Ганс Айзенк, І.Д. Бех, Л.С. Виготський, С.Д. Максименко, І.П. Павлов, Л.І. Петражицький,

М.В. Савчин, Беррес Скінер, Едуард Торндайк, Джон Уотсон, Еріх Фромм; соціології: Макс Вебер, Еміль Дюркгейм, В.Є. Пилипенко, А.В. Мудрик, В.Т. Циба, П.О. Сорокін; етики: Дюрант Дрейк, Фрідріх Паульсен, М.К. Реріх та інші.

В межах правової науки, зокрема в контексті її юридичної значущості, поведінку особи вивчали Н.Г. Александров, С.С. Алексєєв, О.М. Балинська, В.С. Бігун, С.Н. Братусь, М.В. Вишняк, В.Н. Вітрук, К.Г. Волинка, Т.З. Гарасимів, Я.І. Гилянський, В.І. Гойман, Д.А. Гудима, І.П. Голосніченко, С.Д. Гусарєв, В.К. Грищук, О.В. Грищук, Г.Х. Єфремова, О.П. Дзьобань, Н.Ю. Діомідова, В.С. Канцір, С.А. Капітанська, Б.О. Кістяківський, Ганс Кельзен, М.С. Кельман, Д.А. Керімов, М.І. Козюбра, С.Н. Кожевников, С.А. Комаров, В.В. Копейчиков, А.Ф. Крижанівський, Н.М. Крестовська, В.Н. Кудрявцев, Д.А. Липинський, С.Л. Лисенков, Л.А. Луць, В.В. Оксамитний, Н.М. Оніщенко, М.В. Оніщук, М.П. Орзіх, В.П. Малахов, А.В. Малько, М.Н. Марченко, Н.І. Матузов, Н.Ю. Мельничук, А.В. Нікітін, В.С. Нерсєсянц, О.О. Лукашова, О.Г. Мурашин, Е.Б. Пашуканіс, А.А. Письменицький, А.С. Піголкін, В.Н. Протасов, П.М. Рабінович, С.П. Рабінович, В.М. Сиріх, О.Ф. Скакун, С.С. Сливка, Д.В. Слинько, А.С. Токарська, М.П. Трофімова, М.П. Требін, В.Н. Хропанюк, М.М. Цимбалюк, М.Й. Штангрет, Хьюберт Харт, А.І. Хрімлі, Варга Чаба, А.Ф. Черданцев, Б.О. Чупринський, Ю.С. Шемшученко, Г.Ф. Шершеневич, І.Д. Шутак, Л.С. Явич та інші.

Відтак дослідження правової поведінки особи та її детермінації пролягає на межі не лише декількох спеціальностей: філософії, теорії, соціології права, але й цілого спектру наук – права, філософії, соціології, психології, етики. Така позиція є виправданою з огляду на аналізовану проблематику, адже саме людина (особа) та її поведінка (якщо розглядати останню у розрізі однієї з основних характеристик людини та складової суспільних відносин) була, є і залишатиметься основною гуманістичною

цінністю.

У наведеній вище тезі звертається увага на повсякчасну актуальність досліджуваного питання в теоретичному вимірі, в той час як на практичний аспект актуальності цієї теми вказують кризові явищі в житті світової та вітчизняної спільноти. Такі періоди характеризуються дисбалансом у сфері правової поведінки особи в сторону оптимізації правопорушень, зростання девіантних та делінквентних проявів, як наслідок, – регресу правомірної поведінки.

Все це підкреслює необхідність розробки комплексного дослідження детермінації правової поведінки особи саме в межах філософії права, яка є свого роду інтегруючою дисципліною, що дозволяє розвивати тісні міждисциплінарні зв'язки.

Наш аналіз робить наголос на тому, що особа як цілісна система, мікрокосм є окремою ланкою суспільства, яка втілює у відносинах із правом власний потенціал. Зважаючи на це необхідно дослідити особу та право як суб'єкти взаємодії, в межах чого слід висвітлити аксіологічно-нормативну детермінацію правової поведінки особи як один із ключових для юридичної науки, адже він стосується широкого переліку напрямів досліджень: дії права як квінтесенції правового впливу та правового регулювання, правомірної та протиправної поведінки, правосвідомості й правової культури, соціального призначення права як цінності (духу) та як норми (закону), його антропологічної парадигми та проблеми людського буття в цілому.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Тема дисертації безпосередньо пов'язана з науково-дослідними роботами Львівського державного університету внутрішніх справ за напрямками «Розробка методології теорії держави і права, філософії права» (державний реєстраційний номер 0106U003648), «Філософсько-правові та теоретико-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні» (державний реєстраційний номер 0109U007855).

**Мета і задачі дослідження.** *Мета* наукової роботи полягає у висвітленні правової природи, властивостей, структури та сутності аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи та її механізму, а також з'ясуванні їх значення у філософсько-правовому феномені поведінки особи.

Відповідно до мети дослідження поставлено такі *задачі*:

- окреслити ступінь дослідженості проблеми, її інструментальних термінів;
- визначити зміст парадигмальних підходів до аналізу феномена поведінки особи;
- простежити структуру і типологію правової поведінки особи в значущому для юридичної науки розрізі;
- дослідити процеси генези та діахронно-компаративної еволюції правової поведінки особи;
- висвітлити категорії правового впливу як аксіологічної детермінанти правової поведінки особи та правового регулювання як нормативної детермінанти правової поведінки особи в їх дефінітивному, функціональному та компонентному аспектах;
- дати визначення та розкрити зміст структурних елементів кожної із детермінант: правових принципів, правосвідомості та правової культури; норми права, правовідносин та правової відповідальності;
- розкрити зміст поняття «механізм аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи».

*Об'єктом дослідження* є суспільні відносини у сфері феномену правової поведінки особи.

*Предметом дослідження* є аксіологічно-нормативна детермінація правової поведінки особи.

**Методи дослідження** були обрані відповідно до об'єкта та предмета, а також мети і задач наукового пошуку, задля їх всебічного виявлення та розкриття. Методологічне підґрунтя дисертації становить комплекс

філософських, загальнонаукових та власне юридичних принципів, підходів, методів та прийомів.

Основними у дослідженні було обрано антропологічний та персоналістичний принципи, що визначають своєрідне самопородження поведінки особи як особливої форми людської діяльності, що зазнає різного роду соціальних та юридичних впливів.

Пропонована форма дослідження дозволила застосувати методологічну структуру, у вигляді: аксіологічного підходу – способу пізнання права, в основі якого лежить ціннісне сприйняття соціально-правової дійсності, а критерієм істинності є загальнолюдські цінності, блага; нормативного підходу – способу правопізнання, який ґрунтується на визначенні права як сукупності офіційно визнаних державою настанов (норм), за допомогою яких встановлюється правовий характер та правомірність (законослухняність) поведінки соціальних суб'єктів.

Щодо методів, то в цьому дослідженні застосовані: філософські (діалектичний (підрозділ 4.3); метафізичний (підрозділ 3.1); герменевтич-герменевтичний (підрозділ 1.1)); загальнонаукові (системно-структурний (підрозділ 2.2); функціональний (підрозділ 3.2)); власне юридичні: синхронно-діахронний та генетичний (з метою з'ясування значення феномена поведінки особи в загальній структурі наукових знань у підрозділі 2.1); компаративний (у висвітленні основних підходів до правової поведінки особи серед представників різних правових систем у підрозділі 2.3); діяльнісний (з метою аналізу реалізації права у певних діяннях за умов конкретної правової ситуації, тобто, в межах правовідносин у підрозділі 4.2); інституційний (зادля характеристики норми права як моделі правової поведінки особи в підрозділі 4.1); інструментальний (для визначення спеціальноююридичних засобів у розкритті змісту складових елементів нормативної детермінанти правової поведінки особи, або ж правового регулювання у 4.1, 4.2, 4.3) та інші методи.

Щодо прийомів, то у цьому дослідженні використані такі з них: конкретизації та абстрагування (у розкритті сутності правосвідомості та правової культури особи як внутрішньої спонуки правової поведінки у підрозділі 3.2); індукції-дедукції (у дослідженні генези правової поведінки особи в підрозділі 2.3); аналізу-синтезу (у розкритті змісту позитивної правової відповідальності як виду правомірної поведінки особи у підрозділі 4.3); опису-характеристики (для виявлення сутності кожного із правових принципів як складового елемента аксіологічної детермінанти правової поведінки особи у підрозділі 3.1); аналогії (у визначенні структури й типології правової поведінки особи у підрозділі 2.2) тощо.

**Наукова новизна одержаних результатів** полягає у тому, що дисертація є однією із перших спроб комплексного філософсько-правового аналізу правової поведінки особи з точки зору її аксіологічно-нормативної детермінації. На основі проведеного дослідження сформульовано низку положень та висновків з елементами наукової новизни:

*уперше:*

– дано авторське визначення понять «аксіологічна детермінанта правової поведінки особи» та «нормативна детермінанта правової поведінки особи», а також вказано на необхідність введення в науковий обіг терміну «механізм аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи», який пропонується розуміти через призму процесу злагодженої взаємодії правового впливу та правового регулювання як системи основних умов, чинників та факторів, що визначає усвідомлену соціально значущу діяльність суб'єкта права, спрямовану на взаємодію із правовим середовищем, здатну породжувати правові наслідки;

– виявлено паралелі між аксіологічною детермінантою правової поведінки особи і правовим впливом, нормативною детермінантою правової поведінки особи і правовим регулюванням з метою їх глибинного системно-структурного пізнання, а також задля обґрунтування необхідності



інтегрованого й комплексного застосування у контексті механізму детермінації правової поведінки особи;

– запропоновано характеристику основних структурних елементів аксіологічної детермінанти правової поведінки особи: правових принципів, правової свідомості та правової культури як системи загальноюридичних засобів природно-правового характеру, що спрямовані на організацію правової поведінки та нормативної детермінанти правової поведінки особи: норми права, правових відносин та правової відповідальності як системи спеціальноюридичних засобів позитивно-правового характеру, що спрямовані на впорядкування правової поведінки.

*удосконалено:*

– методологію дослідження філософсько-правових проблем правової поведінки особи, зокрема запропоновано застосування чотирирівневої методологічної структури, яку утворюють принципи, підходи, методи та прийоми, а також зроблено наголос на особливій актуальності принципів гуманізму та персоналізму, аксіологічного та нормативного підходів у контексті виконання філософсько-правових досліджень антропологічної тематики;

– пошуки щодо виявлення рівня наукового пізнання та сформованих на його основі парадигмальних підходів до проблеми детермінації правової поведінки особи у філософсько-правовій ретроспективі, через призму діахронного екскурсу, а також наукові спроби конвергенції та гармонізації зазначених підходів;

– дослідження структури, типології та генези правової поведінки особи як складного, структурно неоднорідного феномена, що містить низку рівнів і ланок, має статичні й динамічні властивості й широку типологічну характеристики за різноманітними ознаками.

*дістали подальший розвиток:*

– філософсько-правове тлумачення наукових концептів «особа», «поведінка особи», «правова поведінка особи», «правовий вплив», «правове

регулювання» тощо;

– уявлення про значущість детермінації правової поведінки особи та її структурних елементів, з огляду на гуманістичні та персоналістичні тенденції у сфері соціально-правового буття, через призму природно-правового та позитивно-правового підходів.

**Практичне значення одержаних результатів.** Результати наукових досліджень, сформульовані у висновках та рекомендаціях, можуть бути використані у:

– *науково-дослідницькій сфері* – для подальшого наукового пошуку у сфері аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи;

– *правовиховній сфері* – з метою застосування положень щодо підвищення рівня правової свідомості та правової культури суспільства, як наслідок, – оптимізації правомірної поведінки;

– *навчальному процесі* – для підготовки підручників та посібників із навчальних дисциплін «Філософія права», «Теорія держави і права», «Соціологія права» (акт впровадження Львівського державного університету внутрішніх справ № 5 від 6 березня 2012 р).

**Особистий внесок здобувача.** Дисертаційна робота є результатом самостійного наукового пошуку автора, що базується на філософсько-правовому осмисленні проблеми аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи. Сформульовані положення, узагальнення та висновки автор одержав особисто.

**Апробація результатів дослідження** здійснювалась шляхом оприлюднення основних положень дисертації на засіданнях кафедр теорії та історії держави і права, загальної теорії держави і права, міжкафедральному семінарі кафедр загальної теорії держави і права, теорії та історії держави і права, філософії та політології Львівського державного університету внутрішніх справ, а також, на 12 науково-практичних та науково-теоретичних заходах різних рівнів, зокрема:

Всеукраїнській науково-практичній конференції «Право на приватність: тенденції та перспективи» (м. Львів, 15–16 листопада 2008 р.); IX Міжнародній науково-практичній конференції «Норма та девіація в правоохоронній діяльності» (м. Луганськ, 28–29 травня 2010 р.); II Міжвузівській науково-теоретичній конференції «Правові реформи в Україні» (м. Київ, 21 жовтня 2010 р.); VI Міжнародному круглому столі «Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)» (м. Львів, 3–5 грудня 2010 р.); Всеукраїнському круглому столі «Проблеми державотворення та правотворення в Україні» (м. Львів, 10 грудня 2010 р.); Науково-практичній конференції «Художня парадигма права в культурі» (м. Київ, 16 грудня 2010 р.); Міжрегіональному круглому столі «Проблеми юридичної науки: філософський, теоретичний та історичний аспекти» (м. Львів, 14 квітня 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених та студентів «Соціалізація молоді особистості: культура, освітня політика, технології формування» (м. Суми, 21 квітня 2011 р.); III Міжнародній науковій конференції «Компаративістські читання» (м. Львів, 29–30 квітня 2011 р.); II Конференції стипендіатів та молодих науковців програми Польської Республіки (м. Варшава, 11 травня 2011 р.); III Міжнародному науково-практичному форумі «Принцип верховенства права та права людини» (м. Київ, 13–15 травня 2011 р.); I Всеукраїнській науково-практичній конференції «Гендерна проблематика і антропологічні горизонти» (м. Острог, 26–27 травня 2011 р.); Всеукраїнському круглому столі «Юридичні клініки в Україні: стан, проблеми та перспективи розвитку» (м. Одеса, 28 жовтня 2011 р.).

**Публікації.** Основні положення дисертаційного дослідження відображено в восьми статтях, шість з яких опубліковані у фахових виданнях України та в 11 тезах виступів на науково-практичних та науково-теоретичних заходах різних рівнів.

**Структура дисертації** зумовлена метою й задачами дослідження та складається зі вступу, 4 розділів, 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (252 найменування на 21 сторінці) та додатків. Загальний обсяг дисертації охоплює 193 сторінки, з них основний текст – 165 сторінок, додатки – 7 сторінок.

# РОЗДІЛ 1

## ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ КОНСТАНТИ

### ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ

#### ОСОБИ

#### **1.1 Стан дослідженості проблеми детермінації правової поведінки особи та метамова наукової розвідки**

Право та людська поведінка споконвічно існували у вигляді самостійних соціально обґрунтованих феноменів. Точки їх дотику, процеси кореляції та взаємовпливів повсякчас ставали предметом жвавих дискусій учених та практиків найширшого кола гуманітарних дисциплін. Разом із тим, ці наукові поняття ніколи не були ізольованими одне від одного. Так чи інакше, право охоплює значний спектр поведінкового універсуму особи, а саме: вимір людської діяльності та вчинків, що віднесені до категорії «юридично значущих», у той час як поведінка особи проникає у теоретичні аспекти права, визначаючи пріоритетні напрямки його розвитку, та відображається на практиці у формах його реалізації. Зрештою, саме зародження права безпосередньо пов'язане з поведінкою людини та потребою ґрунтовного й легітимного впливу на неї.

Зазначимо, що феномен поведінки особи у праві споконвічно був предметом дослідження мудреців Сходу і Заходу. Наукові підходи до розуміння даного явища у різні епохи мали свої особливості, закономірності та відмінності.

Як слушно зазначає вітчизняний дослідник М.В. Вишняк, право древніх народів визнавало поняття «особа» не за кожним членом тогочасного суспільства, а лише за вільною людиною [31, с. 82].

З огляду на це, починаючи від соціальної формації первісного ладу, поведінка людини була чітко регламентована нормами звичаю та вказівками очільника первісного стада, роду, фратрії, племені.

На думку В.С. Нерсесянца, однією із найдавніших нормативних пам'яток людства, що тією, чи іншою мірою репрезентувала дію права на поведінку особи, були Закони Хаммурапі. Вони твердили, що суспільний порядок порушується там, де закони трактуються несправедливо; коли розпорядження правителя надто численні, панує безлад. Своєрідним недоліком вважалось те, що в кожній державі є свої закони, які карають за протиправну поведінку, втім у жодній немає законів, що забезпечили б неодмінне упіймання порушників [140, с. 661].

В Індійській державі, у відповідності із Законами Ману, перша група правопорушень впливала із зобов'язань: несплата боргу, заклад, продаж чужого, неповернення взятого, несплата жалування, скасування купівлі-продажу, потім йшлося про норми, що стосувалися злочинів-деліктів: наклеп, крадіжка, вбивство, подружня зрада. Таким чином, внутрішня логіка системи викладення норм не дає можливості розділити протиправну поведінку на правопорушення та злочини.

Варто зазначити, що за часів, коли юриспруденція, як і жодна інша наука, не була ще відокремленою від загального комплексу соціогуманітарних знань, проблеми людської поведінки та можливостей легітимного впливу на неї досліджувалися мудрецами давньокитайських державних утворень в межах загальнофілософських знань, такими як Ден Си, Хуей Ши, Гунсунь Луна (школа китайських софістів), а згодом – Конфуцієм («Бесіди і судження») і його послідовниками [250, с. 214].

Як видається, давньокитайські міркування відносно людини, права, суспільства та всесвіту становлять неабияку наукову та морально-світоглядну цінність і у наш час. Вони є одним із надбань стародавньої культури, що виправдовують свою вагомість та підтверджують універсальність нескінченністю відтворення та застосування.

Серед грецьких учених, феномен поведінки особи є предметом дослідження школи «досократиків»: Анаксимандра, Анаксимена, Геракліта, Демокріта, Діогена, Емпедокла, Ксенофана, Левкіппа, Парменіда,

Піфагора, Фалеса, та інших [Див.: 121, 141]. Згодом, питання пов'язані із можливостями легітимного впливу на поведінку особи повсякчас стають предметом обговорення Сократа, і його учнів: Планота та Арістотеля. Погляди першого з них, з огляду на відсутність письмових джерел після смерті, постають перед нами на основі доробку Платона «Апологія Сократа», в якій вчений обґрунтовує Сократове світобачення у вигляді етичної антропології. Поставивши у центр своєї філософії людину, Сократ стверджує, що людина, чия поведінка містить в собі ознаки протиправності, повинна сама обирати собі покарання. Основними ж чеснотами він вважає стриманість, мужність, справедливість [121, с. 122]. Ці чесноти, а також моральні закони, засновані на них, Сократ вбачав вічними і незмінними.

Його наступник Платон серед значної кількості своїх наукових доробків проблеми поведінки особи з точки зору права розкриває у трактатах «Критон» та «Закони» [141, с. 130].

Перший пропагує ідеї справедливості та рівності, обґрунтовує самосвідомість винної особи через призму добровільного виконання покарань, тим самим демонструючи повагу до права, другий, становить систематизовану сукупність правових приписів, один із розділів якого «Вчення про злочин та кару» спрямований на розуміння та регулювання протиправної поведінки особи.

Загалом, однією із цілей вчення Сократа було виявлення моральної основи окремих випадків людської поведінки. Досягненню цієї мети слугувала специфічна індукція. Вона повинна була на основі виявлення загальних рис людської поведінки показати те спільне, яке можна було б вважати загальною моральною основою людської поведінки.

Починаючи від Арістотеля, наближаючись до істинного бачення «діяльної природи людини» або віддаляючись від нього, філософи та правознавці різних часів і народів поступово виокремлювали розуміння людини як діяльної істоти, яка поза діяльністю (навіть, будучи природною

чи духовною) існувати просто не може. Науковці поступово усвідомлювали, що діяльність є способом буття людини. Завдяки їй вона перетворює природу, виготовляє засоби для існування, створює предметний світ. Відтак, Аристотелевий вклад у проблематику поведінки особи простежується у його творі «Нікомахова етика», в якому розглянуто питання про чесноти та моральний характер [115, с. 310]. Твір наголошує на необхідності розвитку добродісного характеру, а основною людською вадою та першопричиною правопорушень вважає аколазію – ваду надмірності, коли бажання не обмежуються розумом. Поміркованій людині слід уникати цієї вади, вдовольняючи свої бажання тільки до правильної міри – софросіоне.

Окрім цього, на думку цього мудреця, адекватна дія закону вимагає належного рівня розвиненості, готовності громадян до рівності та суспільної справедливості, до благого способу дій та поведінки в цілому. Тих членів суспільства, що керуються пристрасними нахилами, а не здоровим глуздом, слід удержувати в межах морально дозволеного лише за допомогою покарання, бо пристрасні нахили підкоряються не переконанням, а лише силі, санкціям. Таким чином, поєднання в законі здорового глузду і примусової сили держави робить його бездоганним методом виховної та регулятивної дії права як на високоморальних, так і на аморальних суб'єктів правового життя. Як видається, така концепція підходів до дії права на поведінку людини лягла в основу принципів механізму правового регулювання більшості демократичних держав сьогодення.

Переходячи до древньоримської правової думки, в тому числі й щодо проблематики людської поведінки, варто зазначити, що значним її досягненням було прагнення виокремити юриспруденцію як самостійну дисципліну, а відповідно, їй наділити певний вид поведінки статусом правової. Таким чином, першими з відомих нам юристів-дослідників у сфері проблем взаємодії особи і права були Ацилій – автор коментаря до



Законів XII таблиць, Елій – автор першого юридичного трактату під назвою «Постійний едикт» [141, с. 52], адресованого широкій аудиторії, та Сципіон – юрист, якому сенат подарував будинок, збудований на суспільні кошти, аби люди, яким була потрібна юридична допомога, мали туди вільний доступ. Значних досягнень у цій сфері досягнули також Гай, Гордіан, Діоклетіан, Катон, Лівій, Манілій, Марк Аврелій, Марціан, Модестин, Павло, Пліній, Помпоній, Сальвіан, Сатурнін, Сенека, Фест, Ульпіан, Цицерон, Юстиніан, та інші [Див.: 3, 33, 141, 143].

Наукові доробки перелічених вище давньогрецьких та давньоримських вчених лягли в основу наукових течій наступних історичних періодів. Попри те, в добу Середньовіччя та Відродження, за наявності у Церкви власної судової системи, а також глобального впливу на правову систему всіх країн християнського союзу, релігійні діячі сприяли формуванню власного підходу до інституту детермінації поведінки особи, правоохоронної діяльності та права в цілому. Папські декреталії в добу церковної могутності перетворилися на звичайний спосіб видання для християнського світу норм поведінки. З огляду на такі події, в середньовічні часи роль філософів-схоластів, котрі за сумісництвом були юристами, здебільшого зводилася до тлумачення Біблії (Альберікус, Ацо, Балдус, Бассіанус, Бартолус, Булгар, Вакаріус, Ірне-рій, Луллій, Одофредус, Пілліус, Раваніс, Рогеріус та інші) [Див.: 24, 141].

Як видається, під впливом християнської моралі відбулися кардинальні зміни не тільки у матеріально-правових та процесуальних нормах, але і в науковому підґрунті правових наук. Відтак, серед правових поглядів на проблематику поведінки людини головними стали моральні і релігійні обов'язки, зокрема поваги до Бога і ближнього. Основа у регулюванні людських відносин – Вічний Закон. Загалом із точки зору християнства, про нахил поведінки особи свідчить її структурний елемент, тобто, вчинок – реалізацію внутрішнього вибору душі, адже «не може родить добре дерево плоду лихого, ані дерево зле плодів

добрих родити. Усяке ж дерево, що доброго плоду не родить, зрубується та в огонь укидається. Отож-бо, по їхніх плодах ви пізнаєте їх» [23, с. 246].

На думку Аврелія Августина, якщо нездоланий пристрастний нахил руйнує дух і тіло – це проступок; якщо ж він завдає шкоди ближньому – це злочин. Відтак, покарання не здатне виконувати роль притаманно зовнішнього свавілля, бо ж адекватна кара, згідно з Августином, міститься в самій провині, впливає з неї, адже справедлива кара виявляється у втраті людиною того, чим їй хотілося володіти. Особа, яка не захотіла вчиняти вірно та законно, коли могла, втратить таку здатність, коли цього захоче [2, с. 169].

Тома Аквінський, в свою чергу, вказує на той факт, що людина, на відміну від тварини, керується не інстинктом, а розумом, що й робить можливим організоване суспільне життя [201, с. 68]. На нашу думку, цей взаємозв'язок розуму і соціальної організованості Тома виводить з божественної визначеності. До цієї ж визначеності належить і боговстановлення необхідності буття людини як політичної або суспільної істоти, тим самим – буття істоти.

Варто зазначити, що новий підхід до основних понять протиправної поведінки, запропонувала християнська кримінологія, зокрема, змінилось також і ставлення до самої особи злочинця та до вибору міри покарання для нього.

З огляду на вищенаведене, варто зазначити, що в даний історичний період проблема взаємовідносин особи та права становила науковий інтерес для Августина Аврелія, Томи Аквінського («Про град Божий»), Чезаре Беккарії («Про злочин та покарання»), Филлипа Бомануара, Вольтера («Закони Миноса»), Поля Гольбаха, Томаса Гоббса («Про людину», «Про громадянина») Гуго Гроція, Дені Дідро, Томаса Кампанелли, Джона Локка («Думки про виховання», «Досвід про

людське розуміння»), Чезаре Ламброзо («Геніальність та божевілля», «Злочинець», «Новітні успіхи науки про злочинця»), Жана Ламетрі, Ніколо Мак'явеллі, Мішеля де Монтеня («Досліди»), Марсилія Падуанського («Захисник світу»), Блеза Паскаля («Листи до провінціала»), Самуїла Пуфендорфа (Про обв'язки людини і громадянина»), Жан-Жака Руссо («Роздуми», «Юлія, або Нова Елоїза», «Еміль, або про виховання») Бенедикта Спінози та інших [Див.: 2, 12, 36, 67, 116, 202].

Помітний вклад у розвиток наукового вчення про поведінку особи здійснила школа німецької класичної філософії: Іммануїл Кант («Критика практичного розуму»), Георг Гегель, Артур Шопенгауер («Про свободну волю», «Про волю в природі», «Про основу моралі», «Дві основні проблеми етики»), Людвіг фон Фейербах (Філософія людини), «Думки про смерть та безсмертя»), Йоганн Фіхте («Про призначення людини») [Див.: 37, 68, 89, 202, 222].

Один із ключових постулатів етики Іммануїла Канта – «категоричний імператив», ключовими аспектами якого є Ідеї Бога як вищої сутності, свободи, вічності, недовідні та неспростовні водночас, є, попри те, принципами «практичного розуму», важливою детермінантою моральної поведінки особи [68, с. 139]. На думку цього вченого, норми суспільної поведінки диктують можливість особи бути вільною у своїх вчинках, посилаючись на вищі духовні принципи та аксіоми. Ці породжені природним правом положення містять правила щодо вчинків, які є прийомами досягнення конкретної мети. Таке правило є своєрідним імперативом, тобто приписом, що характеризується відповідністю, яка репрезентує об'єктивний примус до вчинків та означає, що якщо б розум повністю зумовлював свободну волю людини, вчинки повинні були б однозначно реалізовуватися згідно цього припису.

Як бачимо, категоричний імператив, який детермінує лише свободну волю істоти розумної, недивлячись на те, чи буде вона достатньою для

досягнення того, чи іншого результату, є категоричним та, разом із тим, виключно практичним законом. Категоричний імператив закликає особу постійно та беззастережно дотримуватися правила вчиняти виключно згідно із максимою, яка б у той же час була бажаною до перетворення у загальновизнане правило. Іммануїлу Канту вдалося поєднати у категоричному імперативі суб'єктивність та об'єктивність, звертаючись до конкретної особи і розраховуючи на беззастережне виконання нею цього закону.

Таким чином, Іммануїл Кант формує універсальний та беззастережний припис для всіх членів суспільного життя, уніфікований постулат оцінювання їхніх дій. На його думку, конкретна особа як суб'єкт суспільних відносин не має вважати себе закритою системою, а повинна бути методом для розбудови й розвитку демократичної спільноти незалежних індивідів, котрі, натомість мають прагнути щастю такої особи. Вчений плекав надію, що за допомогою практичного застосування цього вчення стане можливим ліквідувати суперечності по-між особистісним і колективним, що є сутністю дилеми суспільного буття.

Іммануїл Кант вказував на той факт, що категоричний імператив – це моральний постулат, що є властивим природі істоти розумної. Належність її вчинків даному постулату повинна поділятися на внутрішню і зовнішню. За умов внутрішньої, спонукою дотримання морального постулату є усвідомлення шани до нього, обов'язку чинити саме в цей чітко визначений спосіб. За зовнішньою спонукою лежить слідування моральному постулатові з огляду на інші детермінанти – надію на певні стимули та заохочення, страх настання кари. Належність конкретного вчинку моральному постулатові, що є вільним від його спонуки, Іммануїл Кант назвав легальністю. Належність, яку детермінувала сама спонука, що формувалася на складових обов'язку, вчений назвав моральністю. Схожість та відмінність між легальністю і моральністю формує демаркаційну лінію у розвитку правової науки.

Варто наголосити, що Іммануїл Кант не створює певної бінарної опозиції між правом і мораллю, а протиставляє дані поняття за низкою ознак. За посередництвом даного протиставлення Іммануїл Кант формулює сферу права, як осередок дій індивідів, які реалізують моральний постулат в межах певного із ним погодження, з огляду на що він є виразом зовнішньої поведінки осіб [67, с. 47]. У даному осередку роль категоричного імперативу вияляється у забезпеченні проявів свободи в суспільних відносинах, тобто постулат має пристосовувати поведінку конкретного індивіда до певних суспільних рамок, з метою аби ніхто не був в змозі руйнувати свободу ближнього, в той час як сама вона перебувала б під охороною.

Останнім часом серед світових та вітчизняних філософів та суспільствознавців лунає критика в бік традиційного розуміння кантового категоричного імперативу, зокрема, його звинувачують у поверхневому розумінні поняття «мораль», у відсутності практичних можливостей переведення морального закону у практичне правило тощо [49, с. 446]. Втім, у будь-якому випадку вагомість даного напрацювання, як одного із основоположних у детермінації поведінки особи вимагає належної оцінки та уваги.

Один із послідовників Іммануїла Канта, Артур Шопенгауер, що поєднав його вчення із вченням Вольтера та індійським вченням – Упенішади, був прибічником теорії про те, що в основі поведінки особи, як і людського буття в цілому лежить воля. На його думку, свобода характеризується вмістом абсолютного першоджерела того, чи іншого феномену, процесу, що втілює нове існування та буття. Як самодостатня інституція, свобода завжди є абсолютно вільною. Цей факт вказує на те, що вольові акти детермінуються певними спонуканими, не завжди підконтрольними суб'єкту. Набір вроджених властивостей певної особи неодмінно пристосовується до всіх її спонук та мотивації, охоплюючи усі усвідомлені дії та вчинки [221, с. 31].

З огляду на це людина – «раб свого характеру» [221, с. 32].

Георг Гегель розглядав особу та її поведінку здебільшого крізь призму її потенційної ролі в історії. Сенс та цінність буття окремої людини, на думку вченого, полягає тільки в її підлеглості історичній силі, особливо державі, а світовий дух діє через окрему людину, часто проти цілей та спрямувань останньої. Існує «хитрість світового розуму», яка діє так, що кожна окрема людина в кожній стадії розвитку робила щось історично доцільне [36, с. 193].

Наукові розмірковування Людвіга фон Фейєрбаха, започатковані на доробках Георга Гегеля, згодом, виокремились у самостійне антропоцентричне вчення, засноване на ідеї гуманізму та відношення до особи як до найвищої абсолютної цінності. Цей вчений вважав, що окрема особа не може мати усіх людських чеснот, але Людина як така є нескінченно розумною, благою, досконалою, вільною причиною своєї поведінки [132, с. 279]. Її властивості – це вона сама, а без них (тобто без моральних якостей мудрості, доброти, могутності) людини зовсім немає [202, с. 10]. У даному ракурсі в людині видається цінним все: емоційне та психологічне життя є не менш важливим, аніж розум.

Отже, людина, за Людвігом фон Фейєрбахом, перебуває та існує в гармонійній єдності з власною сутністю, власними якостями (предикатами), зовнішньою та внутрішньою природою. Вища ж єдність виявляється в моральному наповненні цієї гармонії, яка реалізується у імперативі – вищому законі для людини.

Ще одним німецьким філософом, чиї праці стосуються проблем поведінки особи, є Йоганн Фіхте. Головною проблемою мотивації у виборі поведінки він вважав протиріччя між свободою та необхідністю. Під впливом Бенедикта Спінози вчений визнавав, що воля людини та її внутрішній світ, мораль, культура зумовлені в такий же спосіб як і її тіло та фізіологічні процеси. Йоганн Фіхте вбачав в свободі не безпричинний акт, а дію, що ґрунтується на пізнанні необхідності. Свободу формує не

виокремлення природної чи соціальної зумовленості необхідності, а охоче та обов'язкове підлаштування особи порядкам й меті людського буття [20, с. 62].

Що стосується вітчизняних філософів зазначеного вище історичного періоду, тематика досліджень яких тією, чи іншою мірою торкалася питань правової поведінки особи, слід зазначити Г.С. Сковороду («Нарцис, або пізнай себе», «Бесіди»), та його послідовника П.Д. Юркевича («Сердце и его значение в духовной жизни человека по учению слова Божия», «Чтения о воспитании») [231, с. 62].

На нашу думку, вони розвивали вчення про особу як самостійну, визначену й усвідомлену сутність, а серце відповідно їхнього розуміння – охоронець і рушій природних потуг особи, перетин її душевного і духовного буття, спектру емоцій, почуттів, пристрасних нахилів, життя її внутрішнього світу.

Окремим розділом із царини досліджень правової поведінки особи слід виокремити доробки Л.Й. Петражицького. На його думку, поведінка особи і право, як таке, є наслідками певних психологічних настанов, інстинктів (напр., влади-підпорядкування), емоцій. В центрі усіх суспільних ідеалів та приписів, охоплюючи правові, лежить наслідувальний інстинкт. Центром соціуму є психологія особи, а основними детермінантами суспільного ладу, разом із наслідувальним інстинктом, є суперечності та погодження. Наслідування як таке притаманно усім людям та пристосовує їх вимогам умов природного та соціального світу [149, с. 212].

З огляду на це особа рецептує в межах наслідувального інстинкту вже існуючі соціальні ідеали та приписи разом із новаціями. Вчений наголошував, що «колективна людина», суттєво емоційніша і значно менш ерудована, аніж «людина індивідуальна».

Згідно з теорією Л.Й. Петражицького, всі переживання можна умовно розділити на правові та моральні. Суттєва різниця по-між ними

виявляється у тому факті, що в правовому переживанні наявне міркування про певних членів суспільства, що управлені на вимогу щодо виконання обов'язку, в той час як у моральному переживанні важливу роль відіграє виключно почуття обов'язку, що вказує на факт, лише моральних почуттів щодо обов'язку без паралельного утвердження у праві вимоги певного члена щодо його виконання.

Наслідком правового переживання є норма права, що демонструє взаємозв'язок, який поєднує правовимогу і обов'язок, який і знаходиться у правовому переживанні.

Норма права, як і правове переживання, має своєрідну імперативну особливість. Як наслідок, право набуває ознак культурного переживання, почуття якого характеризуються імперативністю та бінарністю Л.Й. Петражицький вважав, що прийняття обов'язку певного члена суспільства щодо іншого спонукає та заохочує до такої поведінки особи відносно її ближніх, яка б характеризувалася належністю до суті її права. В межах моралі (у вимірі одностороннього імперативного прийняття обов'язку) такого способу спонук немає, він витіснений із природи буття [150, с. 212].

Відтак, згідно із концепціями Л.Й. Петражицького, право у його зіставленні із мораллю, характеризується домінуючою роллю для буття соціуму. Правові переживання є ключовими елементами, які забезпечують процес регулювання поведінки окремого індивіда та інтегрують суспільне життя.

Загалом із приходом XIX –XX століття проблеми співвідношення поведінки особи та права стали предметом пошуку самостійних наукових дисциплін, таких як психологія, соціологія, етика, право, шляхом виокремлення їх із загальнофілософського універсуму.

Таким чином, психологія започаткувала вивчення власне поведінки особи: передумов її становлення, генези, процесів формування, змісту, структури, видів тощо. Найбільш помітний внесок у розвиток проблеми



здійснили Альфред Адлер, Ганс Айзенк, Соломон Аш, Франц Brentано, Дональд Бродбент, Макс Вертгеймер, Лев Виготський, Вільгельм Вундт, Девід Гартлі, Ерік Еріксон, Реймонд Кеттел, Курт Коффка, Вольфганг Кьолер, Абрахам Маслоу, Джон Мілль, Стенлі Мілгрем, Карл Роджерс, Джуліан Роттер, Беррес Скінер, Герберт Спенсер, Едуард Толмен, Еміль Торндайк, Джон Уотсон, Леон Фестінгер, Зигмунд Фрейд, Еріх Фромм, Мартін Хайдегер, Кларк Халл, Музафер Шериф, Карл Юнг та інші [Див.: 33, 118, 153, 183, 188, 200, 228].

Серед вітчизняних вчених найбільш потужними дослідниками поведінки особи в межах психологічної науки були Б.Г. Ананьєв, В.М. Бехтерев, Г.С. Костюк, А.Ф. Лазурский, М.М. Ланге, О.Н. Леонтєв, П.Ф. Лесгафт, С.Л. Рубінштейн, І.П. Павлов, та інші [Див.: 104, 105, 148].

Незважаючи на їх належність до психологічних шкіл різного спрямування, та, як наслідок використання різних методів наукового дослідження, всі вони були солідарними у визначенні поведінки особи як певної реакції індивідуального генотипного утворення, що є соціальним суб'єктом, на подразники внутрішнього чи зовнішнього світу.

Серед сучасних вчених-психологів дослідженням процесу формування поведінки особи займаються І.Д. Бех (в межах особистісно зорієнтованого виховання) М.Й. Варій, С.Д. Максименко, М.В. Савчин (у контексті мотивації відповідальної поведінки особи) та інші [Див.: 176, 177].

Соціології як науці ми завдячуємо дослідженням поведінки особи в контексті категорії «діяльність» (В.Є. Пилипенко, Г.П. Предвічний, Ю.М. Шерковін), а також, її співвідношенні із правом в контексті аналізу понять «суб'єктності» та «соціалізації» (Вайшвіла Альфонсас, А.А. Радугин, А.В. Мудрик, І.О. Тюріна, В.Т. Циба та інші) [Див.: 10, 76, 188, 198, 223].

Загалом, серед науковців-дослідників поведінки особи в межах соціології особистості слід назвати Еміля Дюркгейма, Макса Вебера, Б.О. Кісяківського, Сена Сімона, П.О. Сорокіна, Карла Маркса, Огюста Конта, Вільфредо Парето, Герберта Спенсера [Див.: 75, 187].

Значний масив наукових публікацій у соціології присвячений проблемам асоціальної та антисоціальної поведінки (Я.І. Гилянський, І.Д. Єрмаков, В.В. Крижко, Є.М. Павлютенков, М.І. Рижков, Л.В. Сохань, Т.М. Титаренко та інші) [Див.: 11, 50, 54].

Проблема поведінки особи з точки зору моральних норм, чеснот та цінностей досліджується в межах етичної науки. Серед найбільш помітних дослідників етики вчинку, категорії етичного вибору та моральної діяльності виокремимо А.А. Гусейнова, Дюрана Дрейка, Фридриха Паульсена, М.К. Реріха, К.Е. Цюлковського, Тейар де Шардена та інших [Див.: 236].

Досліджуючи поведінку особи безпосередньо в межах юриспруденції, вчені схильні до поділу її на правомірну та протиправну (О.М. Балинська, К.Г. Волинка, Т.З. Гарасимів, В.К. Грищук, І.А. Горшенєва, А.А. Іванов, О.С. Іоффе, М.С. Кельман, С.А. Комаров, Н.М. Крестовська, В.Н. Кудрявцев, Л.А. Луць, Т.В. Матвєєва, О.Г. Мурашин, А.А. Письменицький, В.Н. Протасов, Д.В. Слинько, Н.М. Хома, В.Н. Хропанюк та інші) [Див.: 18, 32, 109, 123, 156].

Окрім цього, в розрізі дослідження детермінації правової поведінки особи активно досліджуються явища правових принципів: (Т.А. Занфірова, Р.Л. Іванов, А.П. Кравченко, С.П. Погребняк); правосвідомості, правової культури та правового виховання (В.Д. Водник, О.А. Гавриленко, С.Д. Гусарєв, О.П. Дзьобань, Н.Ю. Діомідова, О.В. Землянська, А.Ю. Олійник, С.П. Погребняк, А.Р. Ратінов, М.П. Требін, М.М. Цимбалюк, М.Й. Штангрет, І.В. Яковюк та інші) в якості формування правової поведінки; та та категорія правової

відповідальності (О.О. Березіна, М.С. Братусь, В.Н. Вітрук, В.К. Гришук, П.С. Косянчук, Д.А. Липинський, С.Л. Лисенков, Н.М. Оніщенко, М.П. Трофімова, І.А. Хрімлі, А.Ф. Черданцев, та інші) в якості превенції протиправної поведінки та елімінації її наслідків [Див.: 28, 32, 45, 56, 146, 196].

Окремою главою в межах детермінації правової поведінки особи досліджується поняття дії права, в тому числі через призму його норми, а також, актів її реалізації (Н.Г. Александров, С.Д. Гусарев, В.І. Гойман, А.С. Піголкін, В.В. Копейчиков, В.П. Малахов, М.Н. Марченко, В.С. Нерсисянц, П.М. Рабінович, Ю.С. Шемшученко, В.В. Шишко та інші) та за посередництвом правовідносин (І.А. Ільїн, О.С. Іоффе, М.І. Матузов, Ю.К. Толстой, П.П. Сердюк), явища правового впливу (С.А. Комаров, О.А. Лукашова, М.Й. Орзіх, С.О. Сарновська, О.Ф. Скакун, С.М. Тимченко, Л.С. Явич та інші) та правового регулювання (С.С. Алексєєв, І.П. Голосніченко, М.Ф. Оніщук, С.Л. Лисенков, В.Н. Протасов, Т.І. Тарахонич, Г.Ф. Шершеневич та інші) [Див.: 4, 8, 39, 122, 129, 154, 180].

Слід зазначити, що проблеми взаємовідносин особи і права неодноразово були об'єктом досліджень не лише у сфері наукових пошуків, але й у художній творчості. Розгляд проблеми через призму світової літературної традиції дозволяє сягнути коріння проблематики будь-якого питання, адже, література є, свого роду, живою матерією, ретроспективною рефлексією суспільно-політичного життя людської спільноти.

Таким чином, проблематика взаємовідносин особи та права є елементами класичних творчих доробків Ф.М. Достоевського («Злочин і кара», Теодора Драйзера («Бажання»), В.К. Винниченка («Записки кирпатого Мефістофеля»), Патріка Зюскінда («Запахи»), Альберта Камю («Чужинець»), Едгара По («Вбивство на вулиці Морґ»), Жань-Поля Сартра («Меланхолія»), І.Я. Франка («Перехресні стежки», «Злочин із багатьма

невідомими») та багатьох інших [Див.: 243].

Проаналізувавши історико-літературне різноманіття підходів до проблеми детермінації правової поведінки особи, варто перейти до термінологічного аспекту питання. Спробуємо з'ясувати, які визначення щодо предмета нашого дослідження пропонує українська лексика:

а) особа (лат. «persona» – маска) – людський індивід, як суб'єкт соціальної діяльності та учасник суспільних відносин [185, с. 45];

б) особа – конкретна людина із сукупністю тих властивостей, які характеризують її як суб'єкта суспільних відносин [206, с. 108];

в) особа – цілісність соціальних властивостей, продукт суспільного розвитку і включенням в систему соціальних відносин за допомогою активної діяльності і спілкування [203, с. 70];

г) особа – це людська істота, яка має історично зумовлений ступінь розвитку, користується правами, що надаються суспільством, та виконує обов'язки, які ним покладаються [223, с. 132].

Незважаючи на певні відмінності у мовному тлумаченні цього терміна, спостерігаємо, що всі без винятку дефініції розкривають зміст поняття через призму розуміння «людини у суспільстві», або ж «суспільної людини», в той час, як для терміну «поведінка» запропоновано такі тлумачення:

а) поведінка – категорія для позначення сукупності дій тварин і вчинків людей [173, с. 120];

б) поведінка – властива живим істотам взаємодія із навколишнім середовищем, опосередкована їх руховою та психічною активністю [167, с. 294];

в) поведінка – зовнішній прояв системи рухових операцій об'єкта в соціальній психології [188, с. 184];

г) поведінка – процес зміни станів певної речі, або істоти, що відповідає їх внутрішній природі як цілому [207, с. 438];

д) поведінка:

– зовнішній вияв діяльності, система дій біологічного індивіда, спрямована на підтримку свого існування;

– процес зміни станів певної речі або істоти, що відповідає їх внутрішній природі як цілому [185, с. 64].

Як бачимо, визначення понять «особа» та «поведінка» закріплено у більшості психологічних словників, окремих словників із філософії та соціології та відсутнє у юридичних. І лише в окремих із останніх, натомість, пропонуються визначення правової поведінки:

а) правова поведінка – різновид соціальної поведінки, яка характеризується соціальною значущістю діяльності і спілкування суб'єктів, контролюється їх свідомістю і волею, закріплюється й охороняється нормами права і тягне юридичні наслідки [162, с. 341].

б) правова поведінка – психологічно обґрунтована, соціально значуща, юридично регламентована, підконтрольна державі в особі її правозастосовних та правоохоронних органів поведінка, що тягне за собою юридичні наслідки [206, с. 112].

З огляду на запропоновані вище дефініції ми схильні трактувати:

– поведінку особи як вияв цілеспрямованої активності соціального суб'єкта, спрямований на практичну взаємодію із навколишнім середовищем задля підтримання свого існування; притаманно людський вияв усвідомленої активності, що має індивідуалізоване забарвлення

– правову поведінку – як усвідомлену та соціально значущу діяльність суб'єкта права, спрямовану на взаємодію із правовим середовищем, що здатна породжувати правові наслідки.

Разом із тим, термінологія пов'язана із питанням процесу детермінації правової поведінки особи у розрізі її складових – аксіологічної (у розрізі правого впливу) та нормативної (через призму правового регулювання) детермінант, висвітлена дещо краще, адже є інструментальним терміном власне правової науки:

а) правовий вплив – це дія, яку певна особа, чи предмет, або явище

проявляє стосовно іншої особи чи предмета [206, с. 40];

б) правовий вплив – узагальнена характеристика взаємодії права і суспільства [206, с. 115], [205, с. 261];

а) регулювання (лат. *regulo* – правило) упорядкування, налагодження, приведення чогось у відповідність до чогось [160, с. 673];

б) правове регулювання – форма регулювання суспільних відносин, яка забезпечує відповідність поведінки їхніх учасників вимогам і дозволам, що містяться у нормах права [230, с. 261], [229, с. 195].

в) правове регулювання – процес, вчинюваний державою щодо суспільних відносин за допомогою норми права [226, с. 262];

г) правове регулювання – здійснюваний всією системою юридичних засобів вплив на суспільні відносини з метою упорядкування [206, с. 86];

д) правове регулювання – здійснюваний державою, за допомогою всіх юридичних засобів, владний вплив на суспільні відносини та поведінку й свідомість громадян з метою їх упорядкування, закріплення, охорони й розвитку [162, с. 354].

Авторське визначення правового впливу та правового регулювання звучить таким чином:

– правовий вплив – це аксіологічна дія на суспільні відносини загальноюридичних засобів: правових принців, правосвідомості, правової культури, що спрямована на організацію усвідомленої соціально значущої поведінки особи;

– правове регулювання – це нормативна дія на суспільні відносини спеціальноюридичних засобів: норм права, правовідносин, правової відповідальності, спрямована на впорядкування усвідомленої соціально значущої поведінки особи.

Відтак, за результатами усього зазначеного вище пропонуємо зробити такі узагальнення:

1. Проблема детермінації правової поведінки особи активно досліджувалась в кінці XIX на початку XX століття в межах психологічної (Л.С. Виготський, Беррес Скінер), соціологічної (Еміль Дюркгейм, П.О. Сорокін), правової науки (Н.Г. Алексєєв, М.В. Вишняк, П.І. Новгородцев, Є.Б. Пашуканіс, Л.Й. Петражицький), набула галузевो-юридичного спрямування у 60-80 рр. XX століття (В.Н. Кудрявцев, А.Р. Ратінов, Г.Х. Єфремова, В.А. Серков), в той час як за умов української незалежності, об'єктом підвищеного наукового інтересу став один із видів правової поведінки особи – протиправна поведінка (Т.Г. Антонов, Т.З. Гарасимів, Н.Д. Гомонов, Е.М. Ільчикова, А.В. Нікітін, А.М. Хужин, А.О. Штанько), правомірна ж досліджувалась менш активно (С.А. Капітанська, В.В. Оксамитний).

2. Понятійно-категоріальний апарат дослідження досі знаходиться на недостатньо сформованому рівні, характеризується недовершеністю, дублюванням термінів та невиправданим запозиченням інакшомовних слів, а відтак, потребує подальшого розвитку та вдосконалення.

3. Сучасні глобалізаційні зміни в онтогенезі світової спільноти, відхід від командно-адміністративної системи управління державою, зміна дискурсу суспільно-політичного життя диктує потребу проведення комплексного юридичного осмислення інституту аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи з урахуванням попередніх досягнень учених із царини соціо-гуманітарних наук.

## **1.2 Методологія й методика дослідження аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи**

З метою вирішення наукових задач слід здійснити ґрунтовний аналіз самостійних категорій «правова поведінка» та «детермінація» в контексті розуміння останньої через призму правового впливу як аксіологічної детермінанти правової поведінки особи, та правового

регулювання як нормативної детермінанти правової поведінки особи, об'єднати їх в єдину складну систему, репрезентуючи цілісний механізм формування належної, з точки зору права, поведінки особи.

Із викладеного вище випливає, що комплекс нашого наукового пошуку можна умовно розділити на три етапи:

– в першому слід здійснити дослідження правової поведінки особи, основних підходів до її визначення, структури, типології, генези, еволюції;

– в двох наступних:

а) висвітлити основні способи дії права, які в сукупності та послідовності відіграють роль механізму детермінації правової поведінки: розкрити поняття правового впливу як аксіологічної детермінанти та правового регулювання як нормативної детермінанти, їх структурних елементів, функцій;

б) репрезентувати взаємодію цих двох категорій, даючи відповідь на питання, поставлене у меті роботи – яким чином право здатне детермінувати людську поведінку.

Оскільки панівну роль в нашій науковій студії відведено саме праву – як владному регулятору суспільних відносин, на перший погляд може видатися, що саме воно, уособлене у правовому впливі та правовому регулюванні є основним об'єктом дослідження, а категорії «поведінка» відведена дещо другорядна роль.

Справді, ракурс дослідження спрямований за вектором «право – суб'єкт, що впливає, формує; поведінка – об'єкт, на який чиниться вплив, який формується».

Втім, як слушно зазначає авторський колектив П.Д. Біленчука, В.Д. Гвоздецького, С.С. Сливки, право як таке не є самодієвим [25, с. 131]. Діють якраз люди, що у своїх відносинах виступають суб'єктами права.

З огляду на це, керівною ідеєю дослідження було обрано антропологічний та персоналістичний принципи, що передбачають позаісторичний розгляд людини як частини живої природи та вимагають



поваги до персони та її особливої, змістовно визначеної гідності. Саме правосуб'єктність останніх є з одного боку, правовою характеристикою вільних індивідів, та з іншого, необхідною передумовою існування права.

Схожої думки дотримується російський дослідник І.І. Кальной, який зазначає, що дослідження права поза антропологічним виміром втрачає сенс, оскільки саме людина, а не держава чи право, є «першореальністю» [66, с. 130]. З огляду на подібні судження, ми схильні ставити в центр нашого дослідження все ж особу, а не право, що і зумовило вибір композиції, напрямку та методики дослідження.

Як відомо, саме об'єкт дослідження диктує вибір:

– принципів – керівних ідей, вихідних положень теорії, вчення, науки, світогляду в цілому;

– підходів – дослідницьких ідей певних категорій, що визначають особливості вияву, добору та систематизації науковцем досліджуваних фактів;

– методів – систематизованої сукупності кроків, дій, які слід вчинити задля досягнення конкретної мети;

– прийомів – конкретного, ситуативно доречного застосування певного методу пізнання чи їх поєднання. Застосування зазначеної вище чотирирівневої методології, запропонованої Д.А. Гудимою, видається нам доволі актуальним поступом в межах дослідження нашої проблеми [46, с. 85].

З огляду на це, сама тільки назва вказує на застосування двох основних підходів, які пронизують усе дослідження:

а) аксіологічного – способу пізнання права, в основі якого лежить ціннісне сприйняття соціально-правової дійсності, а критерій істинності становлять загальнолюдські цінності.

Згідно з даним підходом, ті чи інші вчинки особи повинні осмислюватись у певній співвимірності із цінностями (ідеалами), якими детермінуються настанови і мета людської поведінки.

б) нормативного – способу правопізнання, за допомогою якого право розглядається як сукупність офіційно визнаних державою настанов (норм), котрі є «співвимірниками» правового характеру та правомірності (законослухняності) поведінки соціальних суб'єктів.

Окрім цього, на першому етапі наших пошуків, спрямованих на вирішення завдань пов'язаних із вивченням внутрішнього змісту категорії «поведінка», були використані здебільшого такі підходи:

- а) біологічні (в основі яких сигнал, умовний рефлекс);
- б) психологічні (в основі – потреби та мотиви);
- в) соціологічні (в основі – діяльність, спілкування) підходи з метою вияву бачення проблеми, що сформувалося колись та існує на сьогоднішній день.

На другому та третьому етапах дослідження за основу взято:

г) спеціальною юридичні, що дозволили б більш детально зрозуміти суть понять «правовий вплив» та «правове регулювання» з точки зору їх у ролі складових механізму детермінації правової поведінки особи. В даному ракурсі варто конкретизувати, що саме ми розуміємо під поняттям «детермінанти».

Згідно із концепцією українського вченого Г.С. Костюка, детермінанти формування поведінки особи можна поділити на:

– природні, до яких належать: генетика та спадковість, раса та національність, психосоматичні особливості (конституція тіла, темперамент, характер, тип акцентуації), географічне положення та територія проживання особи;

– соціальні: історична епоха, культурні особливості, політико-економічна формація, соціальне середовище тощо [105, с. 261].

О.М. Балинська пропонує дещо відмінну класифікацію таких детермінант, та зазначає:

- середовище;
- адаптацію (налаштування);

- вибір (етику свободи),
- свободну волю,
- дуалізм соціального суб'єкта тощо [18, с. 134].

М.В. Савчин, в свою чергу, вважає, що детермінація моделі поведінки особи зумовлена рядом специфічних чинників, серед яких:

- передбачення майбутнього результату вчинку;
- мотиваційна значущість мети;
- передбачуваність досягнення мети;
- компетентність особи в ситуації;
- моральні ідеали та індивідуальні критерії;
- потенційна сила тенденцій до здійснення конкретного вчинку [177, с. 243].

Усі вищезазначені концепції є авторитетними та мають право на існування, втім, відповідно до нашого наукового розуміння, детермінанти – це, перш за все:

- умови – простір, грані, межі дійсності (напр., історична епоха, суспільно-політичний режим);
- чинники – елементи процесів, що впливають на процес становлення й перебігу поведінки особи (напр., внутрішня мотивація особи);
- фактори – елементи умов, які, вступаючи у взаємодію із чинниками, впливають на процес становлення й перебігу поведінки особи.

Виходячи з цього, ми притримуємось теорії Н.В. Хазратової, котра зазначає, що поведінка особи в контексті її взаємодії з державою та правом визначається такими основними групами детермінант:

а) аксіологічною, як такою, що є результатом переживанням особою сенсу свого буття через призму духу права. Завдяки останньому особа звільняється від програмуючого впливу та природно-біологічних імпульсів та вивільняє свій власний потенціал.

б) нормативною, що виявляється у впливі на поведінку особи норм права, еталонів поведінки колективів, ментальності великих груп, до яких

вона належить, що й зумовлює регламентацію поведінки, ставлень, суджень.

Запозичена методики лягла в основу авторської класифікації детермінації правової поведінки особи [209, с. 25].

У підходах до розуміння детермінації поведінки особи через призму двох основних аспектів дії права – правового впливу та правового регулювання – нами було використано методику, запропоновану Л.А. Луць.

На думку дослідниці, дія права (*Geltung das Recht*) – це змістовно-динамічна його складова, яка характеризує фактичну реалізацію його властивостей здійснювати:

- а) виховний (ідеологічний);
- б) регулятивний (спеціально-юридичний) вплив на правові відносини у суспільстві.

З огляду на це, дія права – це сукупність усіх форм прояву його юридичної сили, що виражає динаміку права – процес його реального регулятивного впливу на встановлені суспільні відносини.

Окрім цього, Л.А. Луць розуміє дію права як квінтесенцію правового впливу, куди відносить принципи права, правосвідомість та правову культуру та правового регулювання, куди належить норма права, юридичні акти, правовідносини, правова відповідальність [123, с. 341].

На нашу думку, зазначена вище класифікація є найбільш повною та всеохоплюючою і становить правовий механізм формування поведінки особи в теорії права та детермінацію поведінки особи в філософії права.

Щодо застосування методів, то в даному дослідженні знаходять місце такі:

- а) філософські (діалектичний, метафізичний, інтуїтивний, герменевтичний),
- б) загальнонаукові (системно-структурний, функціональний) тощо.

Стосовно застосування власне правових методів, то нами були

використані:

а) синхронно-діахронний та генетичний (для з'ясування місця соціального феномена правової поведінки особи в контексті парадигмального осмислення);

б) компаративний (з метою висвітлення підходів до даного явища представників різних правових систем);

в) діяльнісний (як спосіб пізнання права, при якому право розглядається як процес, пов'язаний із його формуванням та реалізацією у певних правових вчинків у конкретній правовій ситуації, тобто правовідносинах);

г) інституційний (як юридичний спосіб наукового осмислення правової дійсності, при якому право розглядається з точки зору юридично належного, тобто як певним чином структуроване утворення юридичних норм та інститутів, метою яких є здійснення регулятивного впливу на правову поведінку);

д) інструментальний (як спеціальною юридичний спосіб правового пізнання, що дозволяє визначити набір гарантованих державою, правовою системою і всією сукупністю суспільних відносин засобів, в тому числі й тих, що спрямовані на організацію та впорядкування правової поведінки особи);

Щодо прийомів, які застосовувались, то у дослідженні мають місце:

а) конкретизація та абстрагування (напр., при розкритті сутності правосвідомості та правової культури особи як внутрішньої спонуки правової поведінки);

б) індукція-дедукція (напр., при дослідженні генези правової поведінки особи);

в) аналіз-синтез (напр., для розкриття змісту позитивної правової відповідальності як виду правомірної поведінки особи);

г) опис-характеристика (напр., для виявлення сутності кожного із правових принципів як складового елемента аксіологічної детермінанти

правової поведінки особи);

д) аналогія (напр., при визначенні структури та типології правової поведінки особи) тощо.

### **Висновки до першого розділу**

Процес дослідження проблеми детермінації правової поведінки особи не втрачав своєї актуальності впродовж усієї історії людства. Подібна ситуація існує й досі, адже станом на сьогодні, вивчення проблем взаємовідносин особи та права – беззаперечна передумова становлення громадянського суспільства та розбудови правової, соціальної держави. Потребу в дослідженні таких взаємовідносин диктують реалії соціального життя світової спільноти, в той час як методологічне підґрунтя для їх адекватного визначення репрезентує сучасна парадигма наукових підходів, у світлі якої особа та право утверджуються як суб'єкти самостійної активності.

Науковий доробок вчених щодо теми нашого дослідження, торкається широкого кола питань: від історичних витоків становлення людської поведінки як соціального феномена, до правової відповідальності як міри покарання за її вид, що є «неугодним» праву. Втім, станом на сьогоднішній день, і досі відсутній комплексний філософсько-правовий аналіз проблеми правової поведінки особи у праві, котрий би повною мірою розкривав її зміст та демонстрував би весь спектр можливостей аксіологічно-нормативного механізму її детермінації.

Аналіз наукових праць дозволяє стверджувати, що проблема детермінації правової поведінки особи активно досліджувалась в кінці XIX на початку XX століття в межах психологічної (Л.С. Виготський, Беррес Скінер), соціологічної (Еміль Дюркгейм, П.О. Сорокін), правової науки (Н.Г. Алексєєв, М.В. Вишняк, П.І. Новгородцев, Є.Б. Пашуканіс, Л.Й. Петражицький), набула галузевого юридичного спрямування у

60-80 рр. ХХ століття (В.Н. Кудрявцев, А.Р. Ратінов, Г.Х. Єфремова, В.А. Серков), в той час як за умов української незалежності, об'єктом підвищеного наукового інтересу став один із видів правової поведінки особи – протиправна поведінка (Т.Г. Антонов, Т.З. Гарасимів, Н.Д. Гомонов, Е.М. Ільчикова, А.В. Нікітін, А.М. Хужин, А.О. Штанько), правомірна ж досліджувалась менш активно (С.А. Капітанська, В.В. Оксамитний).

Значного якісного вдосконалення потребує і метамова дослідження, котра й досі знаходиться на недостатньо сформованому рівні, характеризується недовершеністю, дублюванням термінів та невиправданим запозиченням інакшомовних слів, потребує подальшого розвитку та вдосконалення, в той час як глобалізаційні зміни в онтогенезі світової спільноти, зміна дискурсу суспільно-політичного життя диктують потребу проведення комплексного правового осмислення інституту детермінації правової поведінки особи з урахуванням попередніх досягнень учених із царини соціо-гуманітарних дисциплін.

Відтак, поведінку особи ми схильні тлумачити як вияв цілеспрямованої активності соціального суб'єкта, спрямований на практичну взаємодію із навколишнім середовищем задля підтримання свого існування; притаманно людський вияв усвідомленої активності, що має індивідуалізоване забарвлення.

Правовою ж поведінкою, на нашу думку є, усвідомлена та соціально значуща діяльність суб'єкта права, спрямована на взаємодію із правовим середовищем, що здатна породжувати правові наслідки.

Що стосується методики, то у дослідженні було запроваджено її умовний поділ на принципи, підходи, методи та прийоми.

Зважаючи на тематику роботи основними із них стали:

а) антропологічний та персоналістичний принципи;

б) біологічний, психологічний, соціологічний та спеціальноправовий підходи;

в) філософські (діалектичний, метафізичний інтуїтивний, герменевтичний); загальнонаукові (системно-структурний, функціональний) та власне правові (синхронно-діахронний, компаративний, діяльнісний, інституційний, інструментальний) методи;

г) прийоми конкретизації та абстрагування, індукції-дедукції, аналізу-синтезу, опису-характеристики, аналогії тощо.

За допомогою зазначеного наукового інструментарію нами здійснено спробу дослідження аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи з точки зору дихотомії природного та позитивного права, результати якої відображені в наступних розділах дослідження.



## РОЗДІЛ 2

### ПРАВОВА ПОВЕДІНКА ОСОБИ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

#### 2.1 Парадигмальне осмислення феномена поведінки особи

В останні роки набули значного поширення дослідження проблеми цінностей права, прояву рівня юридичного світогляду і поведінки його суб'єктів, їх моральних характеристик. По-новому розглядаються проблеми співвідношення належного і неналежного у вчинках, допустимого та недопустимого в поведінці особи. Разом із тим, існують загальноприйняті погляди на проблему правової поведінки особи, що є сталими та незмінними впродовж багатьох десятиріч, – своєрідні аксіоми, які в сукупності формують класичні парадигми підходів до проблеми правової поведінки.

Як зазначають українські правознавці А.А. Письменицький та Д.В. Слинько, існує безліч підходів до розуміння поведінки людини, адже остання є істотою біопсихосоціальною, і може розглядатися:

– як біологічна форма життя, що виражається в морфологічних, фізіологічних, генетичних, нервово-мозкових, електрохімічних явищах та процесах;

– як носій психічної активності з огляду на її внутрішній духовний світ, аспекти свідомих та несвідомих процесів, прояву волі, переживань, пам'яті, характеру, темпераменту тощо;

– як суб'єкт у співвідношенні із собі подібними [156, с. 130].

На думку С.П. Капіци, людина – живий організм, який на сучасному етапі існування живого перебуває на найвищому щаблі розвитку в результаті складного історико-еволюційного процесу – антропогенезу. Завдяки зазначеним вище властивостям людина не лише набуває статусу елемента соціальної системи, але і сама становить систему, що має

найскладнішу структуру [69, с. 500]. Таким чином, людина стає особою – цілісністю соціальних властивостей, продуктом суспільного розвитку і включенням в систему соціальних відносин за допомогою активної діяльності і спілкування [203, с. 70].

Поняття «особа» означає соціальне «Я», роль людини, що виникає з громадських очікувань, форму, через яку проявляється людська суть [11, с. 410].

В сучасній науковій літературі побутує твердження, що особа – це людська істота, яка має історично зумовлений ступінь розвитку, користується правами, що надаються суспільством, та виконує обов'язки, які ним покладаються [223, с. 76].

На думку Є.В. Спекторського поняття «особа» слугує ознакою соціального і духовного розвитку людини, вживається для підкреслення суто людських рис [189, с. 113].

У той самий час, радянський юрист Є.Б. Пашуканіс визначає особу з одного боку, як певну юридичну абстракцію – суб'єкта прав, з іншого – як поняття пануючої суспільної одиниці [226, с. 561].

Цікавою, із наукової точки зору, є позиція Д.А. Гудими, який у своїй монографії схильний до визначення поняття «особа» за допомогою його диференціації в ракурсі «правової особи» – правової людини як її носія, котрій, з огляду на її природу, притаманні вродженні правові властивості і природні права, які уможливають її життєдіяльність, що є найважливішою складовою загальносоціального права, та «юридичної особи» – юридичної людини, як її носія, котра у процесі соціалізації здатна сприймати, реалізовувати, трансформувати право як спеціально-соціальне явище, відображаючи рівень свободи людини у межах відповідальності у певному суспільстві [46, с. 237].

Отож, як видається, особа – це, перш за все, генотипне утворення, формування якого продовжується і в онтогенезі, прижиттєво. Тому до характеристики особи входять також властивості і їх інтеграції, що

складаються онтогенетично. Йдеться про виникаючі сплави вроджених і набутих реакцій, про зміну наочного вмісту потреб, про доміанти поведінки, що формуються. Особа є продуктом соціо-біологічної еволюції, в процесі якої відбувається не лише процес диференціації органів і функцій, але також і їх інтеграції, взаємного злагодження.

Сучасна наукова парадигма вказує на наявність декількох концепцій щодо розуміння поняття «особа» та «поведінка»: психодинамічної (Зигмунд Фрейд, Карл Юнг, Альфред Адлер), еґо-теоретичної (Ерік Еріксон, Еріх Фромм), диспозитивної (Реймонд Кеттел, Ганс Айзенк), біхевіористичної (Джон Уотсон, Беррес Скіннер), соціально-когнітивної (Альберт Бандура, Джуліан Роттер), гуманістичної (Абрахам Маслоу), феноменологічної (Карл Роджерс) теорій [198, с. 86]. Втім, всі вони сходяться у твердженні, що поняття «особа» виражає неподільність, цілісність і особливості конкретного суб'єкта, що формується під впливом двох основних факторів: індивідуальних вроджених властивостей та соціального середовища, що впливає на людину, в той час як термін «поведінка» вказує на процес зміни станів певного об'єкта, що властивий її природі як цілому.

На думку О.В. Зайчука та Н.М. Оніщенко, на соціальний характер особи вказують такі її риси [55, с. 264]:

– розумність, тобто можливість мислинневого процесу та здатності до обдуманих, а не інстинктивних рішень. Ця ознака зумовлює можливість упорядкування процесу спілкування суб'єктів;

– свобода, тобто можливість вибору із встановлених суспільством варіантів поведінки саме того, який найповніше відповідає інтересам особи та не порушує прав інших суб'єктів, що і забезпечує можливість усвідомленого ставлення суб'єкта до власної поведінки;

– індивідуальність, що знаходить вияв у наявності особливих ознак, які виокремлюють конкретну особу із загальної кількості собі подібних індивідів. Саме це надає можливість реально визначити стать, вік,

соціальний стан, професію, тощо;

– відповідальність, що характеризується як можливість передбачати результати своїх дій, керувати ними та самостійно відповідати за невиконання обов'язків чи порушення прав інших осіб. Ця риса забезпечує певне співвідношення власної поведінки з інтересами суспільства та її самооцінку відповідно до існуючих стандартів.

Погоджуючись із вищезазначеними авторами, підтвердимо тезу про те, що суспільні відносини є важливим фактором впливу на особу. Однак, особа не формується пасивно, вона є активним суб'єктом. Таким чином, соціальну природу особи визначають такі компоненти її структури, як свідомість, воля, можливість діяльності [190 с. 82].

Відсутність самосвідомості не дає можливості вести мову про наявність особи, в той час як воля, (компонент структури особи), характеризує можливість вибору діяльності та досягнення певної мети [12, с. 142]. З огляду на це, ми схильні вважати свідомість цементуючим елементом, що відображає можливість усвідомлювати дійсність, керувати своїми вчинками.

Що стосується поняття «діяльність», вважаємо, що такою є специфічно людська форма цілеспрямованого відображення і перетворення світу, джерело виникнення культури, становлення соціальної організації і формування особи.

Діяльність пов'язана з можливістю використання інтелектуальної та фізичної енергії для досягнення певного результату. Здебільшого поняття «поведінка» та «діяльність», коли діяльність тлумачиться як система поведінки, розглядають в аналогічному розумінні [223, с. 113].

Втім, із такою тезою важко повністю погодитися, адже, від діяльності поведінка особи відмінна тим, що остання є тільки зовні спостережуваною її формою, виявом, що не завжди вказує на зміст діяльності, ступінь засвоєння її суб'єктом. Відтак, категорія «діяльність» є одним із способів буття та існування соціальної дійсності, вияву соціальної активності осіб,

цілеспрямованого відображення й зміни ними навколишнього світу.

Види діяльності доволі багатоманітні (напр., економічна, соціальна, трудова, освітянська, споживацька), як і її форми (напр., індивідуальна, колективна, масова). Умовами діяльності особи є:

- предметні ситуації;
- умови спілкування (групи чи колективи);
- діючі норми та цінності соціальної спільноти і суспільства в цілому;
- діючі соціальні інститути суспільства;
- особливості соціальної організації, до якої належать індивіди;
- соціальні статуси індивідів, які вони займають, і виконувані згідно з

цими статусами соціальні ролі [40, с. 48].

Умови діяльності, своєю чергою, визначають соціальну поведінку особи. Будучи усвідомленими, вони, оцінюються через призму потреб та інтересів особистості й викликають у неї почуття задоволення (або незадоволення). Незадоволеність стає соціальною детермінантою діяльності особистості, що прагне змінити ці умови згідно зі своїми потребами.

В такому розумінні, слушним видається, міркування Г.П. Предвічного та Ю.А. Шерковіна, котрі зазначають, що поведінка є формою діяльності, її зовнішнім аспектом [188, с. 118].

На думку В.В. Оксамитного, поведінка була і залишається найважливішою соціальною характеристикою особи. Залежно від форми вираження вона може бути [144, с. 12]:

- вербальною (що складається з різних висловлювань, які дають уявлення про внутрішній стан індивіда);
- реальною (містить в собі певні дії людей).

Отже, поведінка особи є формою перетворення діяльності в реальну дію. Завдяки поєднанню універсальних властивостей вона дає можливість виділити її в окремий соціальний феномен – багатогранний та полідисциплінарний, оскільки є предметом дослідження низки

гуманітарних наук. Сутність поведінки вивчають філософи, психологи, соціологи, юристи тощо [Див.: 10, 50, 190, 198].

З огляду на вищезазначене, поведінку особи інтерпретуємо як вияв цілеспрямованої активності соціального суб'єкта, спрямований на практичну взаємодію з навколишнім середовищем задля підтримання свого існування.

Одним і з першим наукових підходів до пізнання та розуміння феномена поведінки особи був біологічний. Представники даного напрямку (Чезаре Ламброзо, Артюр де Гобіно) проводили паралелі між поведінкою біологічних та соціальних організмів. Їх твердження базується на теоріях етології та вказує на те, що людина успадкувала від тварини багато інстинктів, якими і керується у повсякденному житті. Розглядаючи поведінку особи як результат тривалої біологічної еволюції, вони відслідковують зародження складних форм людської діяльності від найпростіших одноклітинних організмів [33, с. 261].

Продовжив та вдосконалив даний напрямок дослідження поведінки особи вчений І.П. Павлов, котрого можна вважати засновником вітчизняної науки про теорію поведінки в цілому. Вихідне поняття його біологічної системи – сигнал, умовний рефлекс. Оскільки сигнали можуть бути різних ступенів та змістових рівнів, вони безпосередньо та опосередковано повідомляють про характеристики предметів оточуючого організм світу, і це все пов'язується з різними рівнями відображення. Вчений установлює сигнали першої та другої систем. До першої належать сигнали, пов'язані з чуттєвим відображенням предметного світу, до другої – сигнали, що здійснюють опосередковане, абстрактне відображення, яке І.П. Павлов пов'язував з виникненням мовної здатності людини. Таке поєднання, зафіксоване як результат життєдіяльності та її певного впорядкування, було названо динамічною стереотипією в роботі головного мозку.

Отже, будь-яке формування стереотипу, його динаміка, зміна,

перетворення, особливо його руйнування викликають посилення емоцій, таким чином, І.П. Павлов віднайшов одну із детермінант поведінки особи [148, с. 300].

Хоча біологічний напрям досліджень поведінки особи й містить раціональне зерно, втім, на нашу думку, його теорії доволі важко назвати довершеними, та повною мірою обґрунтованими, коли йдеться саме про поведінку особи – соціалізованої, правосуб'єктної істоти із розвиненою інтелектуальною та емоційно-вольовою сферами. Детермінацію вчинків такої було б не виправдано визначати, відштовхуючись виключно від інстинктивно-рефлекторної спонуки поведінкового акту тварини.

З огляду на вищенаведене, наступний із напрямків дослідження особи та її поведінки – психологічний – видається більш логічно виправданим. Серед сукупності психологічних течій, що значну увагу приділяють феномену поведінки особи, виділяють теорію психоаналізу та біхевіоризм. Засновники динамічної течії – психоаналізу – Зигмунд Фрейд та Карл Юнг, опираючись на дані природничих наук і дотримуючись біологічного стилю мислення, головним рушієм поведінки особи вважали два інстинкти: самозбереження та сексуальний.

Сексуальний інстинкт (лібідо) і став центральною ланкою психоаналізу. Лібідо, на думку Зигмунда Фрейда, – це певний вид енергії свідомості, що детермінує ключові життєві вияви людини. Дана енергія свідомості визначається Зигмундом Фрейдом як субстанція, що якісно та кількісно змінюється. Лібідо може бути проєктованим у певну дію, витісненим назад у свідомість, або ж сексуальна енергія свідомості перескерується від безпосередньої цілі та схиляється до несексуальної (соціальної) мети. Такий процес отримав назву сублімації.

З точки зору вчення про лібідо процес психічного розвитку людини є за своєю сутністю біологічно детермінованим процесом перетворень її сексуального інстинкту. Проте Зигмунд Фрейд, з цілої низки причин, змушений був коригувати свою систему. Труднощі, пов'язані зі зведенням

усієї людської поведінки до проявів сексуальності, – з одного боку, вплив подій Першої світової війни (страждання людей, пов'язані не із сексуальними переживаннями, а з травмуючими їх випробуваннями війни) – з другого, критика опонентів – з третього, змусили Зигмунда Фрейда і його прибічників дещо переглянути структуру інстинктів (волі до влади, сексуально-еротичного, марнославства, агресивності) [228, с. 306].

Прибічники наступної зі згаданих психологічних течій – біхевіоризму – вважали, що предметом психології може бути тільки та поведінка людини, яка піддається доступному об'єктивному спостереженню матеріальних процесів, а не психічні стани [200, с. 36].

Джон Уотсон та Беррес Скіннер заперечували вплив на поведінку внутрішньопсихічних факторів, висуваючи, натомість, теорію «оперантної поведінки», тобто поведінки, що оперує з оточенням, аби дійти до певних наслідків.

Така поведінка складається із трьох елементів: фактора впливу, відповіді на вплив та підкріплюючого наслідку (системи заохочень або покарань) [183, с. 86]. Таким чином, за вченням біхевіористів, поведінка особи у своїй основі визначається не внутрішніми психічними процесами, а механічними впливами зовнішнього середовища за принципом стимул – реакція. Вчені спростовували роль моральних стимулів у поведінці особи і зводили її до вміння реагувати на систему заохочень. Технологія поведінки, розроблювана Берресом Скіннером, дозволяла б програмувати поведінку кожної особи. Реалізація подібних програм дала б можливість керувати суспільним життям, повністю формувати поведінку особи, а відповідно, позбавлятися небажаних соціальних явищ.

Як видається, обидві течії психологічного напрямку, незважаючи на деяку утопічність останнього, можна певною мірою, вважати підвалинами та передумовами формування соціологічного напрямку аналізу поведінки особи, в тому розумінні, що перший в значній мірі окреслив понятійно-категоріальний апарат та теоретико-методологічну базу останнього.



Основною відмінністю між ними є те, що соціальний напрям підходів до феномена поведінки особи характеризується розмежуванням понять «поведінка» та «соціальна поведінка», яка розглядається як поведінка особи, що формується, розвивається, проявляється в умовах суспільного життя, а тому має соціально зумовлений характер [34, с. 237].

Соціологічне вчення П.А. Сорокіна виокремлює також «соціально-правову поведінку», що базується на психофізичних механізмах та суб'єктивних аспектах поведінки як змінних величинах. Інтегруючим чинником всього соціального життя він вважає колективний рефлекс [187, с. 619]. Таким чином, соціальну поведінку особи в цілому можна трактувати як систему або сукупність взаємопов'язаних дій і учинків особи, котрі визначаються потребами, мотивами, інтересами, обов'язками та формами суспільного життя, серед яких, згідно з природно-правовою концепцією Еріха Фромма, виокремлено потреби у спілкуванні, у міжіндивідуальних зв'язках, у творчості, у прагненні до пізнання, уподібнення, освоєння буття [208, с. 116]. Як видається, в даному випадку, процес соціалізації – один із основних елементів формування поведінки особи, в ході якого вбачається здатність особи адаптуватися до системи соціокультурних норм суспільства [50, с. 81].

Соціалізацією, як зазначає А.В. Мудрик, є становлення особи – процес засвоєння індивідом зразків поведінки, психологічних настанов, соціальних норм і цінностей, знань, навиків, що дозволяють їй успішно функціонувати в суспільстві [137, с. 12].

На думку І.Ю. Настасяк, цей процес виступає єдністю трьох мікро-процесів:

- індивідуалізації застосування і використання санкціонованих суспільством норм;
- перетворення поведінки і дотримання норм на внутрішню потребу окремих особистостей;
- фіксації індивідуального досвіду і перетворення його, як частини

загального досвіду, на практичну засаду змін у системі суспільства та її нормах [140, с. 54].

Що стосується видів власне правової соціалізації, то тут варто згадати:

– соціалізацію шляхом навчання, яка полягає в оволодінні елементарними правовими знаннями і засвоєнні відповідних норм;

– соціалізацію шляхом передавання досвіду, що відбувається в результаті осмислення власних помилок і подій власного життя, а також життєвого досвіду інших людей;

– символічну соціалізацію, котра ґрунтується на власних абстрактних уявленнях людини про право, державу, країну, націю тощо.

Існують певні розбіжності у визначенні тривалості процесу соціалізації. Низка науковців, ідею яких ми розділяємо, вважає, що він триває все життя [239, с. 183], інші, особливо представники школи психоаналізу, – що лише у дитинстві [246, с. 54], а деякі – що у дитинстві, підлітковому віці та юності, тобто, охоплює період підготовки до активного входження особи у систему соціальних інституцій суспільства [169, с. 142].

Втім, як видається, процес соціалізації особи – це життєвий шлях від народження до старості, від системи із зародковими елементами свідомості до системи з розвиненою свідомістю та самосвідомістю.

При формуванні особи в нормальних умовах соціалізації правові норми приймаються нею і стають звичними рамками поведінки. В особи розвивається механізм соціального регулювання, під яким розуміється звична готовність чинити і діяти в конкретній ситуації певним чином. Разом із тим, процес соціалізації є важливим не лише в контексті одного із засобів формування поведінки особи, але і як чинника, що детермінує явище суб'єктності та правосуб'єктності. Суб'єктність особи визначається її включеністю в технологію певної соціальної системи.

Це означає, що кожна соціалізована особа долучена до системи

соціальних інституцій, і її діяльність регламентована їх нормативними документами [97, с. 157].

Підтримуючи думку українського соціолога В.Т. Циби, зазначимо, що суб'єктність є значною мірою правосуб'єктністю, оскільки, по суті, вона є моралесуб'єктністю, що включає в себе правосуб'єктність як складову. Ідеться про те, що правова норма як модель поведінки особи є водночас моральною, а особливість її полягає саме в тому, що правопорушення тягне за собою каральні санкції з боку держави і права [212, с. 83].

Повертаючись до соціологічного підходу аналізу поняття «поведінка», зазначимо, що його багатозначність в суспільних науках значною мірою позначилась на його тлумаченні у правових вченнях, адже право – один із найважливіших інструментів управління поведінкою особи. Встановлюючи, регулюючи та охороняючи суспільні відносини, воно відіграє активну, творчу роль, сприяючи вирішенню задач соціуму.

В цьому сенсі логіка диктує нам наступне визначення права: право – це вимога достойної поведінки і обов'язок такої поведінки. Філософсько-правовий варіант термінології: право – це єдність егоїзму та альтруїзму; теоретико-правовий варіант термінології: право – єдність прав (дозволив, суб'єктивних вимог) і обов'язків (наказів, настанов). Твердження говорить про те, що особа не може легітимним чином забезпечити безпеку своїх інтересів інакше, як тільки визнаючи таке ж право для інших. Через права людина – егоїст, через обов'язки – альтруїст, а через їх єдність – соціалізована особа [76, с. 57].

На думку Вайшвіли Альфонсаса, вимога належної поведінки узгоджується із власним обов'язком до такої поведінки. В результаті наявності такого суспільного договору, укладеного на основі взаємних зобов'язань, особа набуває ближнього як колегу, партнера, помічника для охорони і реалізації своїх прав. Право стає механізмом, що здатний створювати суспільне благо: узгоджувати користь однієї особи з іншою і, таким чином, досягати й підтримувати в суспільстві соціальну згоду і

партнерство [10, с. 40].

Саме завдяки такому виду діяльності право і здатне гуманізувати соціальні відносини. Зазначений вище тип правового розуміння феномену поведінки особи та дії на нього природного й позитивного права, прибічниками якого є ми, характерний для більшості демократичних суспільств сьогодення та, є чи не найбільш актуальним для наукового бачення формування поведінки особи. Така наукова течія носить назву правового персоналізму. Найвідомішими представниками персоналізму як одного з провідних напрямів світової філософської та правової думки були М.А. Бердяєв, Едгар Брайтмен, Жан Лакруа, Пол Рікер [22, с. 3].

Їх поєднує розуміння особи як первинної реальності та вищої духовної цінності, буття якої зумовлене верховною особою – Богом, і, разом із тим, розуміння права, як такого, що виникає не з державної волі, а з природних потреб та еквівалентності обміну послугами між вільними та рівноправними особами. На наше переконання, даний науковий напрям слід розвивати, виходячи із засад моделі чотирьох аксіом: пріоритетності особи; недостатності особи для реалізації всього різноманіття власних інтересів власними силами; спілкування як обміну послугами та засобу подолання такої недостатності особи; еквівалентності такого обміну [10, с. 42].

Разом із тим, будь-який тип правового розуміння, в тому числі й концепція правового персоналізму, відносить до поведінки тільки ту людську активність, яка характеризується певними юридичними ознаками. Право має справу лише із соціально значущими актами поведінки. Вчинки ж, що спрямовані на природні об'єкти, за умови, що вони не чинять жодного впливу на соціальні відносини, не цікавлять правову систему [112, с. 127].

Таким чином, правове розуміння поведінки охоплює не будь-яку активність особи, а обмежується трьома критеріями:

- її соціальною значущістю, про яку йшлося вище;
- її вираженням назовні, в формі конкретних дій;
- усвідомленістю таких дій.

Як видається, доволі важливим для права аспектом є обмеження поняття «поведінка» її вираженням назовні (на відмінну від психології, де досліджується не лише зовнішня, а й внутрішня сторона діяльності особи). Зовнішня поведінка особи виражається у практичних діях, є вербальною, або ж реальною.

Третє обмеження поведінки особи в праві – усвідомленість поведінки. Право виділяє лише ті елементи, що можуть знаходитися під контролем свідомості й волі особи. Звідси поведінку, в її юридичному значенні, становлять лише такі вчинки свідомої особи, що досягнула зазначеного віку, яким передуює свідомий вольовий вибір, котрий включає розуміння соціального значення вчинку і передбачення його наслідків. Поведінка, що не піддається контролю зі сторони вольових та інтелектуальних механізмів особи, не може регулюватися правом та не може тягнути за собою правової відповідальності – вона була б беззмістовною [147, с. 95].

Резюмуючи вищенаведене, варто зазначити, що поведінка особи – інструментальний термін значної кількості публікацій у сфері суспільних та гуманітарних наук минулого і сьогодення.

З точки зору права вона – як суто людська форма діяльнісного світоперетворення – є насамперед, квінтесенцією егоїзму та альтруїзму; єдністю прав і обов'язків, що ґрунтується на моделі чотирьох аксіом: пріоритетності особи, недостатності особи для реалізації всього різноманіття власних інтересів власними силами, спілкування як обміну послугами – засобу подолання такої недостатності особи, еквівалентності такого обміну.

Як наслідок, поведінка особи – клітина складної системи суспільних відносин, що повсякчас існують та розвиваються в соціумі.

## 2.2 Структура і типологія правової поведінки особи

Як було зазначено вище, поведінка особи – явище складне та багатогранне. З часу свого народження і до самої смерті кожна особа безперервно діє, вчиняє незліченну кількість актів та отримує у відповідь на них незліченну множину реакцій від інших людей, в суспільстві з якими вона живе.

Поведінка особи, як правомірна, так і протиправна, спрямовується дією специфічних детермінант, що обумовлюють її визначеність. Загальноприйнятим є розуміння, що детермінанти поведінки особи включають в себе всі елементи оточуючої дійсності, що так чи інакше впливають на неї. Цей факт підтверджується при розгляді структури даного феномену [189, с. 105].

Відтак, говорячи про структуру правової поведінки особи – усвідомленої соціально значущої діяльності суб'єкта права, спрямованої на взаємодію із правовим середовищем, що здатна породжувати правові наслідки, – варто зазначити, що, вона здійснюється одночасно на декількох рівнях та ланках, які характеризуються різними категоріями складності. При цьому вищий рівень, включає в себе рівень, що розташований нижче. Якщо нашим завданням є з'ясування ролі та можливостей детермінації правової поведінки особи, важливим є виявити, який саме рівень поведінки має в даному контексті найважливіше значення.

На думку В.Н. Кудрявцева розрізняють чотири рівні поведінки особи [110, с. 68]:

Перший – реакція суб'єкта на певну предметну ситуацію, на особливі впливи зовнішнього середовища, що швидко змінюють один одного (поведінкові акти).

Другий – буденні дії чи вчинки, які є елементами поведінки, її цілеспрямованими актами, що підпорядковуються уявленню про те, якого результату слід досягти. Вчинок – це дія, що сприймається й

усвідомлюється суб'єктом як суспільний акт, це вияв відношення особи до інших членів суспільства. Як найбільш поширений соціально значущий вимір поведінки він дає змогу встановити зв'язок відповідності між соціальною ситуацією та соціальною потребою особи.

Третій рівень – це цілеспрямована послідовність певних вчинків або дій особи в тій чи іншій сфері життєдіяльності, що мають певним чином відтерміновані результати, досягнення яких забезпечується системою цих вчинків.

I, нарешті, четвертий – це реалізація життєвих цілей. Цей рівень поведінки особи має ключове значення, оскільки він пов'язаний із процесом втілення важливих для індивіда результатів.

Існує і дещо відмінний підхід до структури правової поведінки, якого ми схильні притримуватись.

Відтак, найнижчим рівнем свідомої поведінки особи є рух (або ж його відсутність при бездіяльності). Удар молотком по цвяху, гортання книги – зовні все це рух, спрямований на реалізацію тих чи інших цілей.

Серія рухів, спрямованих на один об'єкт, є дією (бездіяльністю), котру можна вважати наступним рівнем поведінки. Дія (бездіяльність) є основним рівнем поведінки, котрий містить, на відміну від руху, всі об'єктивні та суб'єктивні його властивості, тобто, не тільки зовнішню форму, а й внутрішній зміст.

Третім рівнем поведінки є операція, котра складається із низки дій.

Операція становить комплекс дій, зорієнтованих на вирішення конкретного завдання [118, с. 85]. Операції можуть бути представлені як ієрархічна система, що, своєю чергою, також складається з низки рівнів.

Така градація є слушною, та разом із тим, наступним із структурним компонентом поведінки особи, хотілось би визначити вчинок як акт особи – суб'єкта суспільних відносин [43, с. 103].

Зміст кожного з вчинків визначається конкретною ситуацією здійснення, спрямованістю на соціально значущу чи асоціальну мету,

характером дії особи і мірою її відповідальності за цю дію.

Вчинок це – це не лише найвищий рівень вияву поведінки особи, а й соціальна характеристика вже перелічених рівнів за умови, що вони мають суспільну значимість. Звичайні, механічні, повсякденні дії ми не називаємо вчинками. Цей термін вживається лише до тих актів, що мають позитивну чи негативну соціально-правову оцінку. Таким чином, вчинок – діяння, що сприймається й усвідомлюється самою діючою особою як суспільний акт, як прояв суб'єкта, що виражає ставлення особи до інших осіб [174, с. 264].

Як видається, кожен індивідуальний вчинок має певний буттєвий алгоритм. Його формує діалектика можливого та дійсного, дозволеного та належного, індивідуального та вселюдського [58, с. 79]. Сукупність вчинків, що спрямовані до єдиної цілі, формують поняття «поведінка».

З огляду на це, поведінка є невід'ємною від особи. Її джерело – потреби, котрі, своєю чергою, формують мотив з усіма його складовими: інтересами, схильностями, ідеалами, поглядами, настановами, цілями, перспективами.

Відповідно до зазначеної концепції, правова поведінка особи є наслідком взаємодії двох елементів: права, що виражає колективну суспільну свідомість, та особистих мотивів, що виражають індивідуальне бачення існування особи в суспільстві [89, с. 47].

Відтак, мотив, на нашу думку, є першим із трьох основних ланок, що формують структуру правової поведінки особи.

Це внутрішня рушійна сила, що спонукає людину до дії [27, с. 561].

Наступною серед ланок структури поведінки особи є планування та прийняття рішення, яка передбачає визначення й оцінку можливостей для задоволення своїх потреб та інтересів, і вибір об'єктів, на які буде спрямована поведінка.

Завершальним етапом є виконання даного рішення. Вибір поведінки, що по суті, і є рішенням, – це результат взаємодії зовнішньої ситуації та



індивідуальних властивостей особи. Після його завершення настають ті чи інші наслідки, що підкреслює необхідність механізму регулювання діяльності особи, значення правових норм, панівну роль права в житті будь-якого суспільства [109, с. 127].

Вдаючись до аналізу поняття правової поведінки у його типологічному вимірі, варто зазначити, що, на думку, П.А. Сорокіна, поведінкові акти особи поділяються на акти-дії (лат. *facere*), та акти-бездіяльності (лат. *non-facere*).

Акти-дії поділяються на бажані (такі, що є рекомендованими, а не необхідними); належні (такі, що відповідають уявленням про «належну» поведінку); та заборонені (такі, що вступають у протиріччя із уявленням особи про «належну» поведінку).

Бездіяльність же, поділяється на різновиди: акти-утримання (лат. *abstinere*) – напр., хотілося взяти книгу із вітрини магазину, проте, не зробив цього, та акти-терпіння (лат. *pati*) – напр., заважає плач дитини в сусідній кімнаті, але доведеться з цим змиритися [187, с. 106].

В кожній із цих категорій учинків міститься низка актів, котрі в своєю чергою, супроводжуються специфічними психічними процесами, що наділяють учасників суспільних відносин правами та обов'язками [187, с. 107].

Науково класифікувати за певною ознакою, тобто типологізувати правову поведінку особи, як і більшість інших соціальних та правових явищ, можна за безліччю інших критеріїв, втім, нас цікавить виключно та поведінка особи, що містить властивості правової поведінки. А тому, торкаючись питання ознак, варто зазначити, що в правознавстві прийнято виокремлювати такі її властивості:

- містить в собі деякі особливості діяльності та спілкування;
- характеризує лише такі види діяльності та спілкування, які виражають внутрішній стан людини;
- явище мусить бути виявлене зовні та зафіксоване органами інших суб'єктів відчуття;

– обов'язково контролюється волею людини [164, с. 505].

Зазначений перелік особливостей, хоч і є дещо узагальненим, на нашу думку, виокремлює специфічно юридичні риси поведінки. Це дає підстави зробити висновок про те, що правова поведінка – це та людська активність, яка характеризується соціальною свідомістю і юридичною значущістю.

Як відомо із загальної теорії права, останнє закріплює варіанти корисної для суспільства поведінки. Виходячи із цієї тези, видається, що решта об'єктивних можливостей досягнення тих чи інших цілей становлять собою поведінку нейтральну, з точки зору суспільних інтересів, або ж шкідливу для них. Таким чином, відносно права, поведінка може бути юридично нейтральною (байдужою праву, такою, що перебігає поза його межами та площиною суспільної значущості), або юридично значущою: правомірною та протиправною поведінкою [193, с. 427]. Це два протилежні та нерозривні аспекти правової реальності, кожен з яких не існує окремо. Кордон між правомірною та протиправною поведінкою пролягає не тільки по лінії протилежної юридичної оцінки з точки зору закону, а й по лінії протилежної об'єктивної соціальної значущості тієї й іншої поведінки, а також, залежить від їх різної психологічної та моральної природи.

Наголошуючи на відстоюваній нами позиції правового персоналізму, зазначимо, що відмінність правомірної поведінки від неправомірної не в тому, що вона ненормальна, недоцільна чи непояснювана. Іноді вона буває, навіть, певною мірою, доцільною, якщо виходити із позиції особи-правопорушника та його конкретної життєвої ситуації.

Втім, така поведінка є протилежною до суспільних норм і цінностей, а тому потребує попередження, припинення та настання правової та моральної відповідальності. Поряд із суспільно необхідною та суспільно шкідливою поведінкою, право передбачає і такі види вчинків, котрі не можна безпосередньо віднести до вказаних категорій, хоча й можна оцінити з точки зору більшої чи меншої бажаності, або, навпаки,

небажаності для суспільства. Все це дає можливість праву гнучко регулювати різні форми поведінки особи.

Відтак, як зазначає О.В. Землянська, правомірна поведінка – це суспільно необхідна, бажана і допустима, з точки зору інтересів громадянського суспільства, поведінка індивідуальних та колективних суб'єктів, що проявляється у здійсненні норм права, гарантується та охороняється державою [57, с. 60].

У сучасному філософсько-правовому розумінні категорія «правомірна поведінка» найяскравіше виявляється у течії екзистенціалізму, оскільки виступає сутністю правової життєдіяльності людини, що реалізується у результаті переоцінки біологічного аспекту людського організму та змішування фізичного, психічного й духовного.

Тобто, правомірна поведінка має триєдину основу як тілесне відображення результату спільної роботи психіки й інтелекту [18, с. 53].

На нашу думку, правомірною є така поведінка, що відповідає приписам правових норм, тобто співвимірна з правом. Її можна диференціювати залежно від активності суб'єкта. Відтак на вершині ієрархії стоятиме соціально активна поведінка особи. Соціальна активність є досить різноманітною за своїм змістом, спрямованістю, рівнем усвідомлення.

Виокремимо три основних критерії соціальної активності:

– інтереси, потреби та цінності, на які спрямована активність. Цей критерій дозволяє виявити широту цінностей особи, рівень її інтересів. Саме за цим критерієм, перш за все, активність можна поділити на позитивну і негативну. Позитивно активна особа живе заради суспільних інтересів, а не тільки для себе. Це вищий ступінь усвідомлення свого призначення як людини;

– рівень, на якому сприймаються особою інтереси, цінності та потреби. Подібне сприйняття здійснюється на трьох рівнях: емоційному, інтелектуальному та вольовому.

На емоційному рівні цінності та ідеали рецептуються поверхнево, без заглиблення у їх зміст, але в бурхливій, піднесеній формі. На інтелектуальному рівні здійснюється глибше і конкретніше пізнання цінностей та ідеалів, даний рівень передбачає осмислення особою самого змісту процесу та розуміння основних його причин. Зовнішня активність на даному рівні може бути менш спостережуваною, але більш ефективною та результативною. На вольовому рівні формуються конкретні соціальні настанови, готовність до дій. На даному етапі здебільшого необхідні рішучість, відповідальність і здатність опанувати себе та свої конкретні дії тощо;

– характер на фоні якого здійснюється реалізація цінностей, інтересів, потреб. В межах даного критерію суттєвим є те як реалізуються певні інтереси, потреби: формально чи усвідомлено; якщо усвідомлено, то постає питання який рівень цієї усвідомленості: суперечливий чи наступальний, одновекторний чи багатовекторний тощо [197, с. 134]. Від дотримання даних умов залежить результат тієї чи іншої діяльності, на який скеровується соціальна активність особи.

Для плідної, результативної діяльності і досягнення запланованих цілей необхідне гармонійне злагодження усіх трьох перелічених критеріїв соціальної активності. Якщо даний постулат не дотримується, то активність стає нецілісною, нерезультативною, незбалансованою, що не лише не покращує стан суспільства, а часто призводить до негативних результатів.

Наступної складовою структури правової поведінки є, на нашу думку, позитивна правомірна поведінка, що своєю чергою, ділиться на виконання обов'язків та використання прав. Характеризується вона тим, що необхідність її здійснення є притаманною соціалізованій особі властивістю і може навіть не усвідомлюватись нею в усіх її аспектах, таким чином, варіюючи від відповідальної поведінки особи – усвідомлення і готовності визнати себе автором своїх вчинків, особистої підзвітності, до

рівня правового конформізму – поведінки, що становить собою пасивно-приспосовницьке ставлення до правового середовища, яке здійснюється за принципом «робити так, як роблять інші» [176, с. 35].

Ще одним із видів правомірної поведінки є маргінальна поведінка, що базується здебільшого на мотивах страху перед юридичною відповідальністю. Такий стан суб'єкта характеризується готовністю до протиправних дій у випадку послаблення нагляду за його поведінкою. Крім цього, маргінальна особа легко переживає сильне соціальне напруження і легко вступає в конфлікт з оточуючим середовищем, що за певних умов може трансформуватися у злочин [146, с. 330].

Особливим видом правової поведінки, що останнім часом привертає до себе все більше уваги юристів-науковців та практиків, є зловживання правом, яке полягає у використанні громадянами своїх прав недозволеними способами, що суперечать призначенню права, внаслідок чого завдаються збитки суспільству, державі, окремій особі. Зловживання правом є даремним здійсненням права (напр., удавані угоди, фіктивні шлюби), що відображається у певних несанкціонованих діях, що спричиняють шкоду іншій особі або загрожують чужому праву. Протиправність поведінки як одна із юридичних ознак правопорушення тут чітко не виражена. Тому низка вчених не вдаються до розуміння зловживання правом як виду правопорушення [182, с. 380].

Разом з тим, на нашу думку, його не можна вважати і правомірною поведінкою, оскільки остання є соціально корисною.

Врешті-решт, зловживання правом – це феномен або правомірної поведінки (за критерієм оцінювання з точки зору літери закону), або протиправної поведінки (виходячи з духу права).

Що стосується протиправної поведінки, то під цим поняттям розуміють іманентну ознаку правопорушення. Вербально-поведінковий прояв протиправності – це зовнішній атрибут самоутвердження і самореалізації індивіда у правовому полі через задоволення меркантиль-

них внутрішніх потреб і спонук [11, с. 18].

На нашу думку, під протиправною поведінкою, перш за все, слід розуміти таку, яка характеризується порушенням норм права, в тому числі, невиконання обов'язків, чи невикористання прав. Серед основних чинників сучасної неправомірної поведінки слід виділити деформацію інститутів влади, соціальних відносин та інститутів, системи правоохоронних органів, суспільства та особи, кризи.

Існують і інші теорії: аномії (суперечність між проголошеними цілями та їх реалізацією), субкультури насильства, десоціалізації тощо, втім всі вони в певній мірі перегукуються та охоплюються теоріями, приведеними нами вище [132, с. 138].

Суперечливим компонентом у розумінні поведінки особи виступає феномен девіантної поведінки – системи вчинків, що відрізняються від загальноприйнятих норм суспільства.

Найчастіше девіантну поведінку характеризують як негативну, як відхилення в один бік (аморальність, злочинність тощо), проте, феномен девіантності амбівалентний за своєю природою і може означати як негативні, так і позитивні соціальні зміни.

Так, американський соціолог Нейл Смелзер розділив усі девіації на деструктивні та конструктивні.

До перших, названих ним незаконними, він відніс поведінкові акти з явними ознаками деструктивності та амморальності. В цьому ж контексті він згадує ересі, а також такі прояви авангардизму, котрі негативно впливають на соціальне здоров'я членів соціуму, усього суспільного макроорганізму.

До конструктивних або «законних» девіацій, що мають понаднормативний характер, Нейл Смелзер відносить інноваційні ініціативи, прояви самовідданості, героїзму, святості, що підтримують відносини солідарності між окремими громадянами та зміцнюють соціальну систему [186, с. 48].

Така система є зручною в контексті лаконічності й чіткості її викладу

та доступності розуміння, втім, на нашу думку, проведення чіткої демаркації між категоріями «норма» та «девіація» видається неможливим, адже будь-які подібні спроби так чи інакше зводитимуться до традиційного розуміння правового та протиправного [77, с. 95].

Варто враховувати також і те, що без певного відхилення від установлених норм не може з'явитися нічого принципово нового. Творчість сама по собі передбачає девіантну поведінку, відступ від загальноприйнятого. І саме завдяки такій девіантній поведінці здійснюється розвиток суспільства, його прогрес (в той час як, пасивне, нетворче ставлення до існуючих порядків, норм, правил, що зветься конформізмом, веде до застою, гальмує розвиток суспільства).

Таким чином, на нашу думку, з девіацією слід боротися тоді, коли мова йдеться про, так звану, делінквентність – асоціальну та антисоціальну протиправну поведінку, що становить собою караний вчинок, тобто правопорушення (дисциплінарне, трудове, цивільне, адміністративне), в крайньому вияві – злочинну поведінку та злочин [111, с. 167].

Отже, як бачимо, феномен правової поведінки особи характеризується суттєвою різноманітністю підходів до її структури та типології.

Не всі без виключення видові варіанти останньої мають суспільно корисну спрямованість. З огляду на це, виникає потреба в правовому впливі та правовому регулюванні суспільних відносин, встановленні певних правил поведінки з метою обмеження так званого «поля можливостей».

Саме тому одним із основних завдань права є забезпечення детермінації правової поведінки, реалізації якої відповідає природі пануючих суспільних відносин, про що йтиметься у наступних розділах роботи.

### 2.3 Генеза правової поведінки особи: діахронно-компаративний вимір

Правова поведінка особи, як і будь-який інший феномен, не стоїть на місці.

Беззаперечним є той факт, що вона, володіючи не лише статичними, але й динамічними властивостями, здатна до еволюції паралельно із ходом історії.

Можна припустити, що дослідження правової поведінки особи, було відображене в усній та письмовій формі ще з доісторичних часів. В період праісторії, коли відбувався антропо- і соціогенез та біологічна еволюція людини, йшло формування її мислення, інтелекту й мови, склалися перші світоглядні уявлення, ранні форми релігійних уявлень, міфологічних систем. Активність людини все більше характеризувалася спрямованістю на досягнення конкретної мети та перетворення оточуючого світу, тобто мала характер діяльності – архетипу усіх подальших форм поведінки, що відрізняється інтенсифікацією своїх основних характеристик: цілеспрямованості, мотивації, усвідомленості, володіння способами і прийомами дій, емоційності, а також наявністю таких властивостей як ініціативність і ситуативність [152, с. 37].

Таким чином, можна припустити, що в окреслений історичний період заклалися підвалини для подальшого становлення людської поведінки як поведінки окремого соціо-біологічного виду, що на той час була єдиною для усіх його представників (специфічною рисою первісної культури поведінки був її синкретизм, коли ні форми свідомості, ні види діяльності, ні форми культури не відділялися і не протиставлялися один одному, а всі члени суспільства були рівними).

В період протоісторії, коли відбулося формування основних людських рас, з'являється поняття первісного стада – умовної назви людських суспільств, у яких жили первісні люди з моменту відділення людини від світу тварин і до формування родових общин [5, с. 167].



Необхідність такого утворення була зумовлена переліком обставин: полювати, збирати їжу, відбиватися від хижих звірів, споруджувати сховища-житла, виховувати дітей значно легше колективом. Людина жила тепер у колективі, у якому для елементарного порозуміння необхідне спілкування. Саме воно, а також виготовлення і використання знарядь праці і зброї та поява писемності як специфічно людської форми діяльності, визначають характерну рису людської поведінки, що відрізняє її від тваринної.

Наступні періоди з часів первісного суспільства – періоди матріархату та патріархату – все ще характеризуються відсутністю державних інститутів. Попри те, владні інститути все ж були наявними: індивіди у первісному суспільстві підкорялися старійшинам, вождям, разом із тим така покора базувалася на легітимному авторитеті даних персон, який посилювався завдяки можливості силової дії на тих, хто не бажав підкорятися. Така влада носила назву потестарної.

Нормами правової поведінки людини слугували звичаї, традиції, обряди і табу. Дані соціальні норми, здебільшого, дотримувалися та виконувалися на добровільних засадах: за звичаєм, в межах наслідування або в силу їхньої доцільності. Попри те, порушення даних норм могло спричинити кару: від тілесних ушкоджень до вигнання із общини, наслідком якого ставала неминуча смерть вигнаного [122, с. 167].

На думку російського теоретика права Г.В. Назаренка, яку ми розділяємо, дані соціальні норми не утворюють певної правової системи, втім, їх можна вважати протоправом, що поступово перетворилось у елемент природного право – правову мораль [138, с. 534].

У період пізнього патріархату первісне суспільство зазнало розпаду: виникала приватна власність, поглиблювалася майнова нерівність общинників, з'являлись багаті і бідні, разом з тим почали зароджуватися верстви. Саме соціальна стратифікація – поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи і верстви (страти) [42, с. 275], які мають

різний престиж, власність, владу, освіту й поклала основу поведінковій стратифікації людства в усіх її сферах: інтелектуальній, економічній, правовій, політичній тощо.

Відтак, з появою рабства, каст, станів та класів поведінка конкретного суспільного суб'єкта значною мірою була «прив'язаною» до його правового статусу.

Такий стан речей, що триває протягом століть, відображається на поколіннях людей, формуючи їх свідомість, характер, інтелект, потреби, цінності, інтереси. За умов наростання класової ворожнечі закономірною є поява протиправної поведінки.

Так, у Скіфській державі найбільш небезпечними злочинами вважалися злочини проти царя (замах на життя правителя шляхом чаклунства, непокора царському наказу). Злочином була також неправдива клятва богам царського вогнища. Усі названі злочини каралися смертю. Порушення звичаїв і відступ від віри в богів також тягнули за собою смертну кару винного [114, с. 227].

Особливості підходу до соціального феномена правової поведінки людини країн Арабського Сходу – колиски сучасної євразійської цивілізації, характеризувалися конформістським ставленням людини до деспотизму і всевладдя монарха, що вважався намісником Бога на землі та здійснював його владу. Населення перебувало в цілковитій залежності від держави. Людина ні об'єктивно, ні суб'єктивно не виділяла себе з природи і суспільства. Типовою рисою людської поведінки був принцип пасивної покори, зумовлений не лише соціальними умовами, але й масштабами природних явищ (напр., щорічні річкові розливи і повені, тропічні грози) [51, с. 64].

Переходячи до аналізу правової поведінки особи в межах Далекого Сходу варто зазначити, що до проблеми легітимного способу її детермінації активно звертався Конфуцій. Світогляд та побут тогочасних місцевих жителів червоною ниткою пролягає крізь всі його вчення. На

думку даного вченого, люди споконвічно не здатні до опанування такого принципу поведінки, як «золота середина» між надмірною обережністю та ризикованістю. Кожного разу знайти таку межу важко. Зазвичай, люди або занадто обережні, або ж надміру нестримані [100, с. 55]. Його основний моральний заповіт звучить таким чином: «Те, чого я не хочу, щоб робили мені, я не буду робити іншим» [100, с. 80]. Втім, людинолюбство тут – якість лише шляхетних людей. Принаймні, це не характерна риса «низьких людей».

Антропологія та етика Конфуція базується на своєрідному поділі людей на категорію «шляхетних» та «дрібних». «Шляхетна» людина – це не лише гуманна та високодуховна людина. Це аристократ, якого Конфуцій характеризує як «сина неба». «Шляхетна» людина поводить себе таким чином, яким їй вказує обов'язок, міркує про мораль та культуру; «дрібна» людина мислить про те, як їй корисніше та вигідніше. «Шляхетна» людина міркує про те, як домогтися дотримання закону; «дрібна» людина мислить про те, як отримати користь та вигоду. «Шляхетна» людина спонукає до високих вчинків і перешкоджає чинити низькі; «дрібна» людина діє протилежним чином. «Шляхетна» людина відчуває страх перед трьома сутностями: велінням неба, «великими» людьми та досконало мудрими помислами; «дрібній» людині байдуже веління небес, відсутній страх перед ним, властиво зневажати «великих» людей та залишати поза увагою досконало мудрі помисли й слова. Про «шляхетну» людину не слід робити висновки із дріб'язку, їй можна доручити достойні починання; «дрібній людині» не слід дручати достойних починань, але про неї можна робити висновки із дріб'язку. Разом із тим, в контексті соціально-правових засобів регулювання поведінки людини Конфуцій висловлює більш демократичну думку: «Люди за своєю природою близькі один до одного, лише за своїми звичками вони далекі. Ось чому, у процесі виховання не слід робити різниці між людьми [100, с. 38].

Визначну роль в історичному відображенні феномена правової поведінки особи античності відіграли мудреці Греції та Риму.

Як зазначає історик права Ф.П. Шульженко, одними із ключових принципів Мілетської школи були принципи: «Не роби того, що ти сам засуджуєш в інших», «Підкоряйся такому закону, який ти утвердив сам для себе», «Повелівай не швидше, аніж здобудеш здатність підкорятися», «Не вдавайся виключно до покарань злочинців, а попереджуй злочини» [222, с. 41]. Натомість школа «піфагорійців» зазначала: «Після бога і демона варто перш за все шанувати батьків і закони, слухаючись їх за переконанням, а не формально та удавано».

Як бачимо, законослухняність тут вважалася високою чеснотою, а самі закони – великою цінністю. Найбільшим злом піфагорійці вважали анархію (безвладдя), критикуючи яку, вони відзначали, що людина за своєю природою не може обійтися без керівництва, начальства і належного виховання [222, с. 57].

Разом із тим, у античному світі, як і у будь-якому іншому рабовласницькому суспільстві, існувала доволі проста система: вільна людина – суб'єкт права, тобто особа, а раб – об'єкт права.

Відтак, раб не вважався людиною, він був лише річчю, здатним до мовлення знаряддям праці. У Середньовіччі така двостороння поляризація між правосуб'єктністю вільних і безправ'ям раба була пом'якшена. За умов станово-ієрархічної побудови суспільства з'явилася більш розгалужена система правового спілкування [25, с. 39].

Загалом головними чинниками формування правової поведінки людини епохи Середньовіччя стають такі ключові поняття, як справедливість, право, законодавство, і насамперед, Біблія. Попри те, дане джерело не применшило своєї дії на середньовічну правову думку поглядів юридиспруденції представників давньої Греції та Риму, у той же час, вона мала низку своїх, тільки їй властивих ознак.

Як зазначає В.В. Латишев, середньовічні погляди спростовували

буцім-то на членах суспільства лежить певна провина за вчинення правопорушення конкретною особою, тим самим заперечуючи чинник соціалізації як один з основних у формуванні поведінки.

Окрім цього, існувала теза про те, що справедливість вимагає застосовувати до правопорушників лише два заходи: або покарання у всій його повноті, або помилування, таким чином поняття превенції, профілактики, виправлення були виключалися як такі. Загалом, у правосвідомості тогочасного соціуму наявна шана до закону, переконаність в його досконалості, віра в його виключну роль для забезпечення нормального існування суспільства [114, с.139].

Для прикладу, Марсильй Падуанський під людськими законами розумів приписи, що впорядковують поведінку людей, містять накази, дозволи і заборони, є наділені імперативною силою. У імперативності, як особливій юридичній ознаці, вчений вбачав зміст законів, які виступають постулатами влади [89, с. 119].

Не викликає сумніву, що така концепція надмірно контролює та жорстко утискає свободу поведінки людини. Характерний для даного періоду аскетизм та псевдосхоластика нівелюють значну кількість природних та громадянських прав людини в їх сьгоднішньому розумінні, порушують принципи законності та гуманізму.

Епоха Нового часу – Просвітництво та Відродження – характеризується лібералізацією підходів до понять свободи, дозволів та гідності у поведінці особи. Це, безумовно, відображається у працях тогочасних мислителів.

У концепції Жан-Жака Руссо важливим є, заперечення необхідності наявності правителя і того, ким правлять. Свобода, як і рівність, вважалася найвищим благом людей [175, с. 312]. Для досягнення такої свободи мислитель висуває ідею народного суверенітету, суть якої полягає у тому, що, укладаючи своєрідний суспільний договір, всі його учасники отримують рівні права. Для цього необхідно, щоб кожна особа відмовилася

від прав, що належали їй раніше, зокрема права на захист своєї особи і свого майна, і замість цих прав, що ґрунтувалися на силі, отримала громадянські права і свободи, включаючи і право власності. Після укладення такого договору особа та її майно знаходяться під захистом спільноти. Індивідуальні права, таким чином, набувають юридичного характеру, оскільки вони забезпечуються взаємною згодою і сукупною силою всіх громадян. В результаті суспільного договору, утворюється асоціація рівних і вільних індивідів – еталон громадян сучасних демократичних правових держав, які є свідомими настільки, аби самотужки контролювати та регулювати власні вчинки.

Підсумовуючи вищевикладене та таким чином переходячи до розгляду наступного аспекту даного параграфу дослідження, зазначимо, що поведінка особи крізь призму історії визначається не лише часовою, але й просторовою детермінантою – загальною специфікою цивілізацій, а саме: традиціоналістською (Схід) та прогресистською (Захід). Світогляд, культура та менталітет народів Сходу з його підпорядкованістю основних сфер життя єдиному духу канону, самозаглибленістю та визнанням природного ходу речей, переважанням загального над індивідуальним суттєво відрізнялася і досі відрізняється від народів Заходу з автономністю різних сфер суспільного життя, прагненням до змін оточуючої дійсності, домінуванням індивідуального над загальним.

З огляду на це, спробуємо розглянути феномен поведінки особи з точки зору компаративістики.

У всіх країнах романо-германської правової сім'ї головним джерелом регулювання поведінки особи є норма права.

За визначенням С.С. Алексєєва, норма права у традиційному романо-германському розумінні – певне правило поведінки, яке сформульоване законодавчим органом чи іншим уповноваженим ним на це органом [7, с. 215]. Як видається, норма права тут є чимось більшим, аніж засіб вирішення конкретної справи. Її розуміють як загальне правило

поведінки, встановлене і забезпечене державою з метою регулювання суспільних відносин. Вона впорядковує необмежену кількість суспільних відносин, характеризується неперсоніфікованістю щодо суб'єктів, діє постійно та неухильно. Законодавчий орган створює її як певний зразок правової поведінки, як всезагальну модель, кордон допустимого («від і до»), не звертаючись до перерахунку приватних випадків правової поведінки. Якщо ж приводом для формулювання норми права стала конкретна правова ситуація, певний юридичний казус, він, попри те, набуває свого закріплення у абстрактній формі. Використання подібних зразків поведінки сприяє оперативному й результативному впливові на суспільні відносини, їх зміну та перетворення, що характеризує позитивну сторону механізму правової регламентації. Але поряд із цим, концепція правової норми в романо-германському праві припускає, що суб'єкт правотворення не може передбачити всі конкретні ситуації у юридичній практиці. Даний підхід дає можливість використовувати додаткові джерела права, наприклад, правовий звичай.

На думку М.В. Кравчука, правовий звичай (лат. *secundum legem*) – це правило поведінки, яке склалося внаслідок фактичного його застосування впродовж довгого часу, що ніде в офіційних документах не записано, але визнається [107, с. 196]. Правовий звичай займає чільне місце в романо-германській правовій системі завдяки потужним, зокрема, культурним традиціям. На нашу думку, звичаї позитивно впливають на трактування і використання норми права, оскільки останні в деяких випадках для свого розуміння потребують доповнення.

Більше того, звичаї такого роду не лише доповнюють, але й підтримують існуюче законодавство, через що у ряді випадків в них виникає необхідність. Адже, неможливо, не вдаючись до звичаю, інколи точно сказати, чи поведінка певної особи є помилковою, чи є даний розчерк підписом, чи є певне майно сувеніром тощо.

В цілому філософія підходів романо-германської правової системи

до феномена правової поведінки особи характеризується обмеженням конкретизації, пошуком методів узагальненого вирішення та регламентації правових ситуацій.

Що стосується англо-американської правової сім'ї, то тут, як зазначає Вільям Бернхем, основним джерелом правового впливу на поведінку особи є правовий прецедент (лат. *praecedentis* – той, що попереду) – поведінка в конкретній ситуації, яка розглядається як взірець за аналогічних обставин [235, с. 469]. Адже історично склалося так, що в середньовічній Англії єдине право було сформульоване через діяльність судів. Рішення, винесені одного разу, ставали обов'язковою нормою для наступних аналогічних справ. Таким чином, регулювання феномену поведінки особи з точки зору загального права Англії значною мірою функціонувало як неписане право, яке ґрунтувалося на професійній традиції, а пізніше – на міркуваннях суддів при вирішенні справ.

Окрім зазначеного вище, хочеться підкреслити, що значний вплив на правову поведінку особи тут чинить право справедливості (англ. *equity law*), що історично формувалося як система норм, які створювалися судом канцлера, щоб доповнити систему загального права, а також розум, що слугує джерелом права у суто емпіричному сенсі [181, с. 48]. Останній є засобом ліквідації прогалів серед казуїстичного характеру англо-американського права. Винесення судового рішення на основі розуму – це, передусім, пошук рішення, яке найбільше відповідало б нормам діючого права, та індивідуалізувало б конкретні правовідносини, а тому воно найбільше взаємодіє із категорією суспільної справедливості.

Аналізуючи суперечності щодо переваг та недоліків вищезазначених джерел права стосовно їх ефективності в механізмі правового регулюванні поведінки особи, варто обміркувати тезу із «Концепції права» Хьюберта Харта: «Один батько перед відвіданням церкви каже своєму синові: «Кожний чоловік, входячи до церкви, мусить скидати свого капелюха». Інший, увійшовши до церкви й сам знявши капелюха, демонструє: Дивись:



ось так треба поводитися в таких випадках» [241, с. 89]. З метою завчасного повідомлення про загальні норми поведінки застосовуються два методи, абсолютно відмінні один від одного. Для одного з них характерне максимальне, для іншого – мінімальне вживання вербальних засобів. Перший символізує те, що ми називаємо нормою закону, другий – прецедентом.

Отож, як видається, їх відмінність проглядається навіть у простих неюридичних прикладах.

Переходячи до розгляду соціального феномена правової поведінки особи з погляду правової сім'ї змішаного типу, варто зазначити, що оскільки вона поєднала у собі підходи романо-германської та англо-американської систем, то, відповідно, однакове значення для досліджуваної нами проблеми (та й для права загалом), тут матиме як норма закону, так і правовий прецедент.

Окрім цього, що стосується Північноєвропейських держав, важливу роль у правовому регулюванні тут відіграють національні доктрини [88, с. 61].

На думку М.А. Ісаєва, право – це моральна ідея, яку слід відрізнити від дійсності. Відтак, до фактів соціальної дійсності вчений відносив поведінку осіб. Факти ж свідомості, емоції, психологічні переживання, цінності – сфера нереального. Намагаючись досягти певних цілей, законодавці встановлюють еталони поведінки для тих, на кого вони розраховані. Вони уявляють собі картину поведінки, яка повинна бути, а потім адресують її суб'єктам.

Таким чином, мета норми права – навіяти необхідність визначеної поведінки. І така зобов'язальна норма лише внутрішнє відчуття, примус до правомірної поведінки, який виконується автоматично [62, с. 319]

Що стосується Південноамериканської частини правової системи змішаного типу, то тут велику роль у регулюванні поведінки особи відіграє канонічне право. Постулати Римо-Католицької церкви, в міру менталітету

та культури населення, мають потужний вплив на більшість соціально-правових інститутів, і досі відіграють роль ефективного, хоч і невидимого регулятивного засобу.

Для наступної правової сім'ї – сім'ї релігійно-общинного типу, характерним у регулюванні поведінки особи є система суворих заборон і припис.

На думку, Д.Ф. Єремєєва, джерела правил та норм поведінки людей тут становить Сунна – шість збірників, що розповідають про діяльність пророка, його думки, погляди, а також, Шаріат (араб. *شريعة* (*ṣarīḥatun*) – шлях праведного життя) – система мусульманського права, утворена на основі Сунни та священної книги мусульман Корану [51, с. 132].

В його основі – сукупність норм мусульманського права, релігійних та обрядових настанов і правил, що покликані регламентувати не тільки поведінку мусульманина в усіх сферах суспільного та особистого життя, а і його думки і почуття. При цьому практично всі нормативні приписи виходять з ідеї обов'язків людини перед Аллахом, а не з ідеї прав, свобод і гідності людини. Вчинки тут оцінюються не стільки з точки зору наявного факту, скільки з точки зору наміру. Згідно із Шаріатом, існують різні методи оцінювання стилів поведінки: спостереження за її результатами, дослідницька перевірка (тлумачення на свій лад та розуміння), вивчення авторитетних доктрин, аналіз конкретної життєвої позиції та її порівняння із традиціями й досвідом тощо. Шаріат як збірник моральних засад об'єднує у собі розділи, що містять інформацію про права та обов'язки громадян, норми права, систему правової відповідальності, формує ідеали та цінності, а також детермінує конкретні норми суспільних відносин [51, с. 149].

Особливо підкреслюється необхідність для мусульманина виявляти терпіння й упокорювання.

З-поміж норм Шаріату, що регулюють взаємовідносини між людьми, переважають загальні положення, які мають характер релігійно-моральних орієнтирів. Це дозволяє урізноманітнити їхнє тлумачення і конкретизацію. Ті ж нечисленні конкретні правила поведінки, що не закріплені у нормах Шаріату, сформульовані як божественне одкровення, мають казуальний характер. Більшість із них виникли у зв'язку з вирішенням пророком конкретних конфліктів, оцінкою ним певних діянь чи відповідями на запитання, які йому задавали віруючі.

Впродовж багатьох століть ряд ментально-традиційних особливостей даної правової системи викликає негативне ставлення з боку представників інших вірувань, зокрема на Заході.

Втім, варто врахувати, що цілком можливо, наші демократичні соціальні норми для мусульман виглядають не менш невластиво, аніж для нас приписи Шаріату.

Що стосується філософсько-традиційної правової сім'ї, то вона, на відміну від західного розуміння позитивного права, як виключно важливого інструменту соціального життя щодо впорядкування суспільних відносин, наділяє його дещо субсидіарною функцією, і не схильна ставитися до закону як до засобу забезпечення соціального порядку та справедливості. Роль норм права з їх формалізмом і зовнішнім примусом оцінюється невисоко. Вважається, що за допомогою позитивного права та його норм можна встановити лише початковий рівень правопорядку, характерний для варварських народів.

Метою ж неписаних соціальних норм, освячених звичаями й традиціями, є забезпечення соціальної гармонії; при вирішенні правових конфліктних це, перш за все, надання тому, хто зазнав поразки можливості «зберегти обличчя» [244, с. 99].

Якщо у країнах романо-германської та англо-американської сімей головним наслідком застосування права є чіткість та і однозначність результату: по завершенні провадження встановлюється потерпіла

сторона, то в межах далекосхідної правової сім'ї практика прийняття рішення на користь якоїсь конкретної із сторін процесу приймається нечасто.

Одним із наріжних каменів у правових системах далекосхідних країн є компроміс, який досягається без залучення закону (англ. principles of justice, equity and good conscience) [Див.: 249].

Таким чином, вихідними засадами цієї правової сім'ї є концепції забезпечення соціального порядку переважно методами переконання, технікою посередництва, самокритичними оцінками.

Незважаючи на досягнення цивілізації та авторство технічного прогресу, у країнах Далекого Сходу й досі панує традиційне філософсько-моральне уявлення про соціальне життя, в тому числі й про феномен поведінки особи, як частини природного світопорядку.

Отож, перегорнувши сторінки тисячолітньої історії та проаналізувавши властивості й тенденції правових систем сучасності, вважаємо, що поведінка особи – винятковий духовно-діяльнісний універсум, науковий інтерес до якого не зникав попри будь-які історико-соціальні перипетії.

Інтерпретуючи правову поведінку особи як вияв усвідомленої юридично значущої активності соціального суб'єкта, спрямований на взаємодію із правовим середовищем задля підтримання свого існування, важливим аспектом видається проблема врахування й погодження інтересів усіх членів суспільства. Її вирішення вбачаємо можливим за умови наявності зрілої правосвідомості та достатньої правової культури громадян.

Лише тоді правова поведінка суспільства в цілому зможе набути поєднання позитивних рис східної солідарності та західної толерантності.

## Висновки до другого розділу

Особа є генотипним утворенням, формування якого продовжується впродовж життя; діалектикою поєднання індивідуального та соціального, «людиною в суспільстві». Сучасна наукова парадигма вказує на наявність значної кількості підходів щодо розуміння даного поняття: психодинамічної, еґо-теоретичної, диспозитивної, біхевіористичної, соціально-когнітивної, феноменологічної теорій тощо.

Одним із першим наукових підходів до пізнання та розуміння феномена поведінки особи був біологічний. Представники даного підходу проводили паралелі між поведінкою біологічних та соціальних організмів. Розглядаючи поведінку особи як результат тривалої біологічної еволюції, вони відслідковують зародження складних форм людської діяльності від найпростіших одноклітинних організмів.

Наступний із напрямків дослідження особи та її поведінки – психологічний. Серед сукупності психологічних течій, що значну увагу приділяють феномену поведінки, виокремлюють теорію психоаналізу та біхевіоризм. Засновник першої з них, відштовхуючись від постулатів природничих наук і наслідуючи натуралістичний стиль мислення, головним рушієм поведінки особи вважав сексуальний інстинкт. Відтак, сутність психічної організації особи є природно детермінованим механізмом перетворень її статевої енергії.

В той самий час, прибічники теорії біхевіоризму вважали, що предметом дослідження може бути виключно поведінка, яка виражається в доступному об'єктивному відображенні матеріальних процесів, а не психічних станів. Отже, згідно із вченням біхевіористів, поведінка особи у своїй основі визначається не внутрішніми психічними процесами, а механічними впливами зовнішнього середовища за принципом «стимул – реакція».

Соціологічне вчення про поведінку особи, своєю чергою, виокремлює

поняття «соціально-правової поведінки», що базується на психофізичних механізмах та суб'єктивних аспектах поведінки як змінних величинах. Інтегруючим чинником усього соціального життя тут постає колективний інстинкт.

Таким чином, соціальну поведінку особи в цілому, можна трактувати як систему або сукупність взаємопов'язаних дій та учинків особи, котрі визначаються потребами, мотивами, інтересами, обов'язками та формами суспільного життя, серед яких виокремлено потреби у спілкуванні, у міжіндивідуальних зв'язках, у творчості, у прагненні до пізнання, уподібнення, освоєння буття.

Структура правової поведінки особи організовується одночасно на декількох рівнях та ланках, які характеризуються різними категоріями складності.

Першим із рівнів є реакція суб'єкта на актуальну правову ситуацію, на специфічні впливи правового середовища, що змінюють один одного (поведінкові акти).

Другий – звичні дії чи вчинки, які є елементами правової поведінки, комбінаціями її цілеспрямованих актів, що підпорядковуються уявленню про те, якого результату слід досягти. Вчинок – дія, що сприймається й усвідомлюється суб'єктом як правовий поступ, вияв ставлення особи до інших членів правової системи. Він як соціально-правова одиниця виміру поведінки дає змогу встановити відповідність між правовою ситуацією та особистим мотивом суб'єкта.

Окрім цього, кожен індивідуальний правовий вчинок має певний буттєвий алгоритм. Його формує діалектика можливого та дійсного, необхідного та достатнього, індивідуального та вселюдського. Сукупність правових вчинків, що спрямовані до єдиної цілі, й формують традиційне уявлення про правову поведінку.

Третій рівень – це чітка послідовність правових учинків або дій особи у правовій сфері, що спрямовані на досягнення певного результату.

Четвертий – це отримання результату на який спрямовувалась правова поведінка особи, що водночас є благом, яке перебуває під правовою охороною.

Що стосується ланок правової поведінки, то першою із них є мотив. Наступною серед ланок є планування та прийняття рішення, яка передбачає визначення й оцінку можливостей для задоволення своїх потреб та інтересів, і вибір об'єктів, на які буде спрямована правова поведінка. Завершальним етапом є виконання даного рішення, тобто вибір поведінки, який результатом взаємодії правової ситуації та особистих мотивів суб'єкта. Після його завершення настають ті чи інші правові наслідки, що підкреслює необхідність механізму детермінації правової поведінки особи.

Ведучи мову про типологічний вимір правової поведінки, варто зазначити, що будь-які поведінкові акти можна класифікувати на акти, що є дією чого-небудь, та акти, що є бездіяльністю.

Акти-дії, своєю чергою, поділяються на

- бажані (такі, що є рекомендованими, а не необхідними);
- належні (такі, що відповідають уявленням про належну поведінку);
- заборонені (такі, що вступають у протиріччя з уявленням особи про належну поведінку).

Акти-бездіяльності поділяються на різновиди:

- актів-утримання;
- актів-терпіння.

В кожній із цих категорій вчинків міститься ряд актів, котрі в свою чергу, супроводжуються специфічними психічними процесами, що наділяють учасників суспільних відносин правами та обов'язками.

Правова поведінка, володіючи не лише статичними, але й динамічними властивостями, здатна до еволюції паралельно із ходом історії.

Поведінка особи, яка спершу інтерпретувалася як сукупність реакцій

людини на оточуюче середовище, а згодом – як вияв свободної волі та культури особи, досліджувалася в усній та письмовій формі ще з доісторичних, відносно нашої цивілізації, часів.

В період праісторії, коли відбувався антропо- і соціогенез та біологічна еволюція людини, йшло формування її мислення, інтелекту й мови, складалися перші світоглядні уявлення, ранні форми релігійних уявлень, міфологічних систем. Активність людини все більше характеризувалася спрямованістю на досягнення конкретної мети та перетворення оточуючого світу, тобто носила характер діяльності – архетипу усіх подальших форм поведінки, що відрізняється інтенсифікацією своїх ключових властивостей: скерованості, мотивованості, мисленнєвості, володіння способами і прийомами дій, емоційності, в тому числі і вмістом таких характеристик, як ініціативність і конкретність.

Окрім цього, правова поведінка особи крізь призму історії визначалася не лише часовою, але й просторовою детермінантою – загальною специфікою цивілізацій, а саме: традиціоналістською (Схід) та прогресистською (Захід).

Світогляд, культура та менталітет народів Сходу з його підпорядкованістю основних сфер життя єдиному духові канону, самозаглибленістю та визнанням природного ходу речей, переважанням загального над індивідуальним суттєво відрізнялася і досі відрізняється від народів Заходу з автономністю різних сфер суспільного життя, прагненням до змін оточуючої дійсності, домінуванням індивідуального над загальним.

Таким чином, перегорнувши сторінки тисячолітньої історії та проаналізувавши властивості й тенденції правових систем сучасності, доходимо до висновку, що правова поведінка особи – усвідомлена соціально значуща діяльність суб'єкта права, спрямована на взаємодію із правовим середовищем, що здатна породжувати правові наслідки;



винятковий юридично значущий духовно-діяльнісний універсум, науковий інтерес до проблеми детермінації якого не зникав попри будь-які історико-політичні перипетії.

### РОЗДІЛ 3

## ПРАВОВИЙ ВПЛИВ НА ПОВЕДІНКУ ОСОБИ ЯК АКСІОЛОГІЧНИЙ ЗРІЗ ДІЇ ПРАВА У МЕХАНІЗМІ ЇЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ

Правовий вплив – це аксіологічна дія на суспільні відносини системи загальноюридичних засобів: правових принципів, правосвідомості й правової культури, що спрямована на організацію усвідомленої соціально значущої поведінки особи. Аксіологія розглядається правом як наука про ідеал, на базі якого здійснюється процес орієнтації поведінки і діяльності особи в суспільстві. Це складова права, яка характеризує фактичну реалізацію його властивостей здійснювати інформаційно-психологічну (мотиваційну), виховну (ідеологічну), та соціальну дію на учасників правовідносин [220, с. 331].

На думку В.П. Малахова, правовий вплив може розглядатися в таких аспектах:

– як психологічна складова дії права (врахування психологічних механізмів поведінки людини, сприйняття тих чи інших закономірностей правового регулювання і впливу);

– як ціннісно-орієнтаційний механізм дії права (забезпечення реалізації та охорони найважливіших для людини та суспільства цінностей) [192, с. 267].

Ю.С. Шемшученко зазначає, що розгляд права в аспекті його впливу висвітлює одну із сторін головної функції права – здатність здійснювати реальний вплив на діяльність та поведінку людей, і через неї сприяти прогресивним змінам у суспільстві. У цьому розумінні дія права характеризує рух сутності права [220, с. 335].

То, яким же чином право впливає на свідомість та поведінку адресатів? На нашу думку, така дія має декілька аспектів: інформаційний,

ціннісний, стимулюючий, примусовий.

Інформаційний аспект дії права на поведінку розглядається, в першу чергу, з точки зору пізнавальної діяльності. Адже право – це один із видів соціальної інформації, під якою розуміють знання, повідомлення, відомості про соціальну форму матерії і по всі інші її форми, тією мірою, якою вони охоплені орбітою суспільного життя [18, с. 108].

Таким чином, модель поведінки, що міститься у нормі права доводить до відома особи позицію держави з даного питання, вказує на існування певних визначень, схвалених суспільством та державою, засобів досягнення тих чи інших цілей, повідомляє про наслідки поведінки.

Ціннісний (аксіологічний) аспект дії права полягає в його впливі на переконання особи, на її світоглядні орієнтації та настанови, почуття й емоції. Як видається, цінність, що виражається у праві, не здатна підказати, юридичну тактику поведінки, зате вона вказує на її стратегію. Ціннісні уявлення входять у правову і моральну свідомість особи, стають невід'ємною частиною її психології. Правові цінності здатні впливати на найбільш віддалені ланки причинного зв'язку, з якого складається генеза поведінки: на потреби, інтереси, цілі, вибір засобів здійснення вчинку [110, с. 84].

Доповнюючи інформаційний та ціннісний аспекти дії права, стимулюючий, своєю чергою, впливають не лише на інтелект та емоції, а й на волю виконавця. Стимулююча дія права виражається в юридичному визнанні, забезпеченні і захисті правомірної поведінки та в матеріальному й моральному заохоченні корисних суспільству вчинків [111, с. 115].

На думку О.Ф. Скакун, правовий вплив – це узятий в єдності та різноманітті процес впливу права на суспільне життя, свідомість і поведінку людей за допомогою правових та неправових засобів [182, с. 364].

В.І. Гойман включає правовий вплив до структури змісту дії права, та

розглядає його як загальноідеологічний та спеціальноюридичний вплив з метою встановлення режиму правового функціонування [40, с. 80].

Як бачимо, правовий вплив з усією його багатовимірністю діє на громадське життя, свідомість, поведінку людей двома основними шляхами: інформаційним і ціннісним (аксіологічним). Правовий вплив на відносини у суспільстві детермінований настанням тих чи інших наслідків. Разом із тим, результативним він вважається як для особи, з поведінкою якої пов'язане втілення текстуально фіксованих приписів, так і для суспільних відносин, в межах яких відбувається процес реалізації права.

Традиційно правовий вплив здійснюється у двох формах:

– активній, яка передбачає пряме використання засобів загальноюридичного характеру та правової охорони в межах суспільного життя членів тієї чи нішої спільноти.

Мета активної форми правого впливу виявляється у покращенні й оптимізації існуючих суспільних відносин, а також, в усуненні порушень закону та провпорядку;

– пасивній, що зумовлює опосередкований правовий вплив на членів суспільного життя. За наявності такої умови, факту безпосереднього втручання права в суспільні відносини не відбувається, але сам факт його існування та буття відіграє роль певного фактора, який спонукає конкретну особу зокрема, та суспільство в цілому діяти згідно текстуально фіксованих приписів, а також, не вдаватися до дій протиправного характеру.

Метою пасивної форми правового впливу є підтримання, розвиток та збереження усталеного на певному етапі суспільного розвитку порядку, профілактика та запобігання правопорушень [Див.:163].

Таким чином, правовий вплив – аксіологічний зріз дії права, що є природно-правовим компонентом в контексті механізму детермінації правової поведінки особи.

### **3.1 Правові принципи в ролі засобів формування юридичного світогляду**

В основі будь-якої свідомої діяльності людини лежать певні принципи. Змістове значення терміна «принцип» в українській мові – «основна ідея», «вихідне положення» [141, с. 569].

Право як самостійний соціальний інститут має власні напрями впливу і будується на конкретних правових і демократичних принципах, що є, свого роду, його статичним «стислим конспектом» [184, с. 68], «несучою конструкцією», [70, с. 199], на якій базуються і реалізуються не тільки окремі норми права, інститути і галузі, а й вся система права. Відображаючись насамперед в нормах права, принципи пронизують все правове життя суспільства, всю систему країни. Вони характеризують не тільки сутність, але і зміст права, не лише його внутрішню будову, статику, але і весь процес його застосування – динаміку [60, с.117].

Принцип часто визначають як основу теорії, втім, на нашу думку, це не так, адже в основі теорії науки лежить не тільки система принципів, а й комплекс методів, які не збігаються з принципами і є засобами, за допомогою яких конкретизується теоретична частина знання.

Відтак, принципи слугують основним орієнтиром всієї правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності державних органів, формують «палітру» дозволеного та забороненого у повсякденній життєдіяльності людей. Від ступеня їх дотримання залежить рівень злагодженості, стабільності та ефективності правової системи, життя конкретного індивіда зокрема, та суспільства й держави в цілому. Володіючи властивістю всюдисущності, правові принципи сприяють зміцненню внутрішньої єдності і взаємодії різних галузей та інститутів права, правових норм та правових відносин, суб'єктивного і об'єктивного права, маючи здатність в такий спосіб формувати світогляд особи [113, с. 608].

Як зазначає С.С. Сливка, поняття принципу в науці є настільки важливим, що має багатоаспектне обґрунтування, синонімічне пояснення. Вагомість правових принципів в структурі механізму правового впливу визначається, насамперед, через його функціональний зріз, адже, вони виступають, з одного боку, вихідними началами правого впливу, що забезпечує цілісність і ефективність системи юридичних норм, а з іншого – безпосередніми агентами формування юридичного світогляду особи, спрямовуючи її подальшу поведінку [60, с. 118].

Більше того, вони є сполучною ланкою між основними закономірностями розвитку і функціонування суспільства та правовою системою. Завдяки принципам, правова система адаптується до найважливіших інтересів і потреб особи і суспільства, стає сумісною з ними.

Отож, принцип (лат. *principium* – основа) – керівна ідея, яка характеризує зміст права, його сутність і призначення в суспільстві [71, с. 376]. Близькими за змістом до поняття «принципу» є поняття «властивості», «ознаки». Втім, дані поняття не є тотожними, адже властивість здебільшого стосується тих моментів, коли йдеться про порівняння двох або більше предметів.

Ознаки, за своєю сутністю, значною мірою впливають із властивостей та характеризуються інформацією про предмет у стислій, обмеженій формі, в той час як принцип є більш повним, всеохоплюючим.

Як видається, принцип – вихідне положення, що лежить в основі певної науки, чи теорії, її головний стрижень, який діє протягом функціонування усєї системи знання, організовуючи її.

На думку Георга Гегеля, головний принцип науки в цілому – тотожність мислення (пізнання) і буття духу [36, с. 74].

Схожу думку висловлює і С.С. Сливки, котрий схильний до їх визначення як «принципів світу» (онтологічні) і «принципів буття в світі» (гносеологічні) [184, с. 45].

До перших слід віднести:

- субстанційність (самостійність у природному вимірі);
- трансцендентальність (дія поза межами свідомості і мислення людини);
- вічність (часова необмеженість);
- панування та акмеологічність (безмежність та неперевершеність);
- цілісність (єдність у Всесвіті);
- справедливість (роздача санкцій для утворення рівності);
- динамічність (плинність);
- імперативність (категоричність);
- нелінійність (взаємозв'язок).

До другої групи принципів належать:

- метафізичність (ірраціональний пошук закономірностей у праві);
- трансцендентність (апріорність знань);
- інтелігібельність та екзистенціональність (інтелектуальна обґрунтованість моральних постулатів);
- рефлексивність (відтворюваність);
- феноменологічність (винятковість);
- гармонійність (естетика феноменів);
- культорологічність («ін'єкції» культури у природу правових явищ),
- ментальність (самобутність внутрішнього світу);
- історизм (циклічність) [184, с. 41].

Сучасний вітчизняний дослідник А.П. Кравченко схильний додавати до зазначених вище антропологічний принципів. На думку автора, він лежить в основі правової реальності та посідає одне з провідних місць завдяки тому, що феномен права безпосередньо пов'язаний із людиною, її сутністю, сенсом буття, зумовлений діяльністю того чи іншого суб'єкта права, адже людина є носієм прав та обов'язків, своєрідним інтерпретатором права [106, с. 215].

Інакше кажучи, будь-якому правовому дискурсу притаманний антро-

пологічний елемент. Сутність даного принципу виявляє себе в площині правоздатності та правовідносин осіб, інститутів, формувань; у персоніфікації суб'єктом права в абстрактній формі його буття та існування, пов'язаного з розумінням природи людини та права, людини в праві [12, с. 441].

Інший український науковець С.П. Погребняк, аналізуючи загальні правові принципи, окрему увагу зосереджує на принципі юридичної безпеки, або правової визначеності, згідно з яким люди повинні мати змогу планувати свої дії із впевненістю, що знають про їх правові наслідки. Він вимагає, зокрема, завчасного оприлюднення правових актів, їх ясності, точності і несуперечливості.

Даний принцип є, свого роду, формальною раціоналізацією права, що містить норми як для особи, так і для держави [11, с. 195].

Відтак, правові принципи – об'єктивно притаманні праву ключові першопочатки, беззастережні зобов'язання (позитивні вимоги), що висувуються до членів суспільних відносин із метою їх гармонійного поєднання, інтеграції індивідуальних, колективних і загальносоціальних інтересів. З огляду на це, правові принципи є своєрідною системою координат, в межах якої еволюціонує право, і разом із тим, вони є вектором, що детермінує шлях його розвитку.

Правові принципи є специфічною умовою права, вони знаходяться у його сутності, відіграють роль своєрідних орієнтирів у процесі становлення права, відображають його зміст та ключові зв'язки, що реально існують у правовій системі. У правових принципах міститься глобалізований та узагальнений вимір розвитку права, досвід усієї цивілізації. Тому правові принципи права можна охарактеризувати як ядро правової матерії.

На нашу думку, правові принципи є тією вихідною аксіомою, внутрішнім переконанням, незмінною позицією, що характеризується універсальністю та вищою імперативністю, гештальт-якостями, котрі



сформовані у філософії права, та є однією з його основних частин. Вони належать до вихідних ідей права, що характеризуються загальністю, об'єктивізмом, вагомістю та вищою імперативністю і репрезентують основні постулати права.

Правові принципи, за своєю сутністю, є узагальненим відображенням закономірностей права, його зародження, розвитку та функціонування. Вони наділені специфічною роллю в межах структури тієї чи іншої правової системи, механізму правового впливу, правової ідеології та юридичної практики. Правові принципи є своєрідними емоційно-мисленнєвими постулатами, інтегруючими утвореннями, ціннісною основою виникнення, становлення і розвитку правових явищ. Вони детермінують правотворчу і правозастосовну діяльність, забезпечують існування механізму дії права як квінтесенції механізмів правового впливу та правового регулювання, відіграють роль своєрідних критеріїв оцінювання відповідності та адекватності поведінки індивідів до приписів права, сприяють розвитку правової культури та правосвідомості, як наслідок – розбудови демократичної, правової держави. Щодо форм зовнішнього виразу правових принципів, то вони можуть існувати як певні вихідні постулати правових гіпотез, теорій, доктрин, концепцій та парадигм, ціннісних орієнтацій суб'єктів права, ідеологічного змісту правових норм, правових цінностей тощо [80, с. 40].

Разом із тим, правові принципи, що здійснюють певний ідеологічний вплив на детермінацію правової поведінки особи слід відрізнити від норм-принципів, тобто принципів, які прямо закріплені у нормах права та становлять внутрішній зміст цих норм. Таким чином:

– правові принципи є своєрідним веретенем, що проникає у безліч норм, пронизує усю правову дійсність, і вихідними з неї, в той час як норми-принципи можна описати за допомогою їх визначення як загальнообов'язкових формально-визначених правил поведінки, що пронизані правовими принципами;

– правові принципи відіграють роль сутності системи права, додають йому розумності, послідовності, логічності, гармонійності, а норми-принципи є елементами системи права, яка набуває розумності та гармонійності завдяки принципам права;

– правові принципи характеризуються достатнім рівнем абстрактності від регульованих правовідносин, є позбавленими суб'єктивних фактів та деталей, норми-принципи ж становлять собою модель (еталон, прототип, зразок) регульованих правовідносин, відображають типові соціальні процеси та ситуацію, поведінку людини в межах конкретної правової ситуації;

– правові принципи здатні виступати загальною моделлю правової поведінки особи, не конкретизуючи правовий статус кожного учасника правовідносин, в той час як норми-принципи відіграють роль загального мірила правової поведінки, вказуючи на конкретні права та обов'язки сторін;

– правові принципи є своєрідним позитивним обов'язком і, як такі, окреслюють якості особливої ланки права, що постає над рівнем норм-принципів, визначають їхню ідеологічну спрямованість, в той час як норми перебувають під впливом дії принципів, під їх духовною орієнтацією за умов володіння конкретною спрямованістю відповідно до виконуваних функцій (напр., регулятивною та охоронною);

– правові принципи не володіють арсеналом спеціальною юридичних засобів правового регулювання, їх провідним елементом є деонтологічність (вказівка на те, як повинно бути), що безпосередньо демонструє наявну у певному суспільстві сукупність ідеалів та обґрунтовується нею, коли властива нормам вказівка відображає цю сукупність ідеалів через способи правового регулювання: дозволи, обов'язки та заборони;

– принципи відіграють роль першопочатків при розв'язанні конкретних юридичних справ, правових конфліктів та казусів, зокрема за

наявності прогалин у законодавстві, а норми – юридичної основи при вирішенні конкретних справ поруч із правовими принципами. У разі відсутності норм, необхідних для регулювання тієї, чи іншої правової ситуації, чи їх недостатності, такі прогалини можуть бути заповнені правовими принципами [182, с. 426].

З огляду на вищенаведене видається доцільним виокремити ознаки правових принципів, що характеризують їх як окремий елемент правової системи. До таких відносимо:

- формування відповідними суб'єктами права;
- нормативність;
- загальнообов'язковість;
- об'єктивну зумовленість;
- вираженість у формах інших джерел права;
- забезпечуваність державою;
- засадничий характер;
- первинність щодо норм права;
- високий ступінь абстрагованості;
- стабільність;
- внутрішню впорядкованість;
- наявність юридичної сили від суб'єкта правотворення [182, с. 9].

Варто вказати на той факт, що правові принципи у позитивно-правовому розумінні знаходять свій вираз в межах норми права. Роль правових принципів у такому ракурсі зводиться до:

- здійснення об'єктивного та узагальненого закріплення основних рис конкретної правової системи;

- забезпечення уніфікованого формулювання норм права і їхньої гармонійної дії на правовідносини в межах правового регулювання, а також, роль засобу правового впливу, зокрема, такого як інформаційний, ціннісно-орієнтаційний, стимулюючий.

Дія правових принципів не може обмежуватися лише механізмом

правового впливу чи належністю до певної правової системи адже, вони, окрім цього, безпосередньо впливають на утворення та продовжуване існування конкретних правових відносин, правового статусу учасників суспільного життя.

З огляду на це, розкриємо їх класифікацію:

До загальноправових принципів належать [3]:

– принцип гуманізму – ставлення до людини як найвищої цінності, як наслідок – формулювання відповідно до зазначеного постулату інституту правового статусу;

– принцип рівності та справедливості, тобто, забезпеченням наявності всім без винятку суб'єктам суспільних відносин певної категорії однакового переліку прав і обов'язків, визначеного законом, а також, можливості об'єктивного вирішення юридичних конфліктів щодо них;

– принцип демократизму, тобто, розуміння державно-правових інститутів та їх функціонування з метою виразу і захисту інтересів народу, який, в свою чергу, повинен володіти основним важелем впливу на процес формування права за допомогою наявних у розвинутому суспільстві демократичних інститутів;

– принцип законності – реалізації компетенції та здійснення функцій державних та громадських органів та організацій, а також, діяльності громадян у рамках, визначених законом.

Міжгалузеві принципи, на противагу загальноправовим, пронизують не усі галузі права, а їх певні групи.

Відтак, загальновідомий із античних часів правовий принцип: «договори мають бути виконані» відноситься до сфери приватного права, а принцип «здійснення правосуддя виключно судом» – до галузей сфери процесуального права.

Галузевими принципами як керівними ідеями, що характерні для певної галузі права є принцип презумпції невинуватості, що діє лише в межах кримінальному праві.

Залежно від функціонального призначення і об'єкту відображення правові принципи поділяються на:

– соціально-правові, що втілюють систему цінностей, що притаманні суспільству, і мають чи повинні мати правову форму виразу і забезпечення. Це такі принципи, як пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, єдність суспільних і особистих інтересів тощо;

– спеціальноправові принципи, які узагальнюють засади формування та функціонування права як специфічного соціального явища [144, с. 86].

Поряд із правовими принципами, важливу роль у процесі формування юридичного світогляду (правової ідеології) особи відіграють правові аксіоми. Питання, які пов'язані з дослідженням поняття і співвідношення таких категорій, як «аксіома права» і «правові принципи», порушувались у багатьох працях з теорії права. Інтерес до цієї проблеми в теорії права пояснюється необхідністю визначення меж змісту поняття принципу права, а також дослідженням джерел формування принципів та їх нормативного виразу.

Здебільшого представники теорії права принципи й аксіоми ототожнюють. Так, С.С. Алексєєв стверджує, що вони становлять собою нормативне узагальнення найбільш високого рівня правосвідомості, концентрований вираз змісту права [7, с. 89].

А.М. Колодій вважає, що на ранніх етапах становлення права процес формування принципів був більш простим і примітивним і що принципи створювалися спочатку у вигляді правових аксіом [97, с. 155]. Аналогічні погляди висловлювали й інші представники теорії права.

Спільним є те, що аксіоми і принципи розглядаються як передбачені у нормах права правила поведінки, які виражають зміст моралі в праві, а тому слугують своєрідним виразником цінності права, показником ступеня внеску права у духовну культуру людства [38, с. 59].

Варто погодитися з С.С. Алексєєвим, що аксіоми як правові явища характеризують особливості права в цілому і впливають на специ-

фіку галузевих принципів [7, с. 95].

Зв'язок правових аксіом з правовими принципами зауважував і теоретик права Л.С. Явич, який відзначав, що в принципах права будь-якого типу повинні бути закладені ідеї, які відображають безсумнівну специфіку правового регулювання. Суспільно спрямовані ідеї права і правові аксіоми, на його думку, слугують ідеологічною передумовою правових принципів. Самими же правовими принципами, як наголошує Л.С. Явич, вони стають лише тоді, коли знаходять в ньому своє закріплення [233, с. 164].

На моральний характер правових аксіом звертав увагу звертав А.І. Екімов. Зокрема, згідно з його концепцією, аксіомами є загальноновизнані вимоги справедливості, які з точки зору моралі безперечно повинні стати частиною чинного права [224, с. 78].

Отже, правові аксіоми становлять правила моральності, справедливості. Це вироблені юридичною наукою та практикою загальні положення, які через свою простоту, ясність і багатократне підтвердження практикою сприймаються як самоочевидні істини, що не вимагають доказів.

Серед правових аксіом прийнято виокремлювати аксіоми:

- правосвідомості;
- юридичної науки;
- норми права тощо.

Перші, що значною мірою стосуються предмета нашого дослідження, були сформульовані у роботах І.А. Ільїна та неодноразово відтворювалися у працях інших правознавців.

Перша аксіома правосвідомості – це наявність люської гідності. Зміст існування людини до певної міри детермінується тим фактом, що людина є не просто фізичною істотою, а, в першу чергу, істотою духовною, такою, що здатна до сприйняття ідеологічної вартості явищ та процесів, і володіє свобідною волею, можливістю вибору за її участю необхідного способу

життя. Цим фактом зумовлена її людська гідність. Відчуття людської гідності – ознака духовного самоствердження власного духу в абсолютно цінному явищі (Бозі) [61, с. 103].

В даному ракурсі, видається, що громадянин, який володіє зрілою духовною самосвідомістю, осмислює всі елементи власного суб'єктивно-правового статусу: всі свої природні та позитивні права, повноваження, обов'язки і заборони та не принижує себе злочином.

Друга аксіома правосвідомості – самодостатність і самоутвердженість духу. Володіти духом – означає розуміти себе і керувати собою, тобто володіти потенціалом, що спрямовує життя до благих цілей. Але внутрішня самодостатність і самоутвердженість повинна знаходити необмежений зовнішній прояв [61, с. 95].

Відтак, людина, яка позбавлена рис самодостатності і самоутвердженості, не має шансів стати свідомим членів суспільного життя. Самодостатньою є така правосвідомість, яка, виконуючи нормативні приписи, не чинить насилля над собою, тому що переслідує ту ж мету, якій слугує закон.

Третьою аксіомою правосвідомості є двостороннє духовне визнання. Кожен учасник певної спільноти, вступаючи в правовідносини, визнає право за основу та опору своїх дій, свою гідність і свою самодостатність; гідність і самодостатність іншого [61, с. 105].

Як бачимо, аксіоми виражають загальнолюдський зміст права, ось чому вони сильно впливають на формування юридичного світогляду кожної пересічної особи. Для того, аби сприйняти їх не потрібно здобувати правову освіту, чи ставати об'єктом правового виховання. Кожна соціалізована особа так чи інакше зіштовхується з ними в процесі життєдіяльності.

Правові аксіоми слугують інтересам усього суспільства, їх виконання укріплює порядок у суспільстві, вводить правове життя в цивілізоване рус-

ло. Зазначимо, також, що правові аксіоми, аби бути ефективними у повній мірі, повинні містити знання про:

– правові стимули – спонукання до законослухняної поведінки, які створюють умови для задоволення власних інтересів суб'єкта (напр., пільга, право на власність);

– правові обмеження – стримування протиправної поведінки, які створюють умови для задоволення інтересів контр-суб'єкта, охорони і захисту суспільства (напр., обмеження дієздатності дітей; встановлені законом виборчі обмеження) [56, с. 120].

Спробуємо відобразити завдання, що покладені на правові принципи та аксіоми, а також, з'ясувати значення останніх для процесу формування юридичного світогляду особи. Відтак, принципи та аксіоми:

– здійснюють узагальнення закріплення основ суспільного ладу;

– забезпечують єдине формулювання правових норм;

– забезпечують їх вплив на суспільні відносини шляхом правового регулювання та інших видів дії права [70, с. 102].

Останній з пунктів говорить про те, що принципи права безпосередньо пов'язані із процесом формування юридичного світогляду як окремої особи, так і суспільства в цілому.

Світоглядом є всеохоплююча система найширшого переліку особистісних переконань про навколишній світ і людину, на відносини між мікрокосмом та макрокосмом в цілому. Світогляд детермінує життєву мету та цілі особи, її цінності та ідеали, потреби та інтереси. Як результат значення світогляду зводиться до детермінації вектору поведінки людини в суспільстві [41, с. 231].

Задля виокремлення світогляду у певне притаманне лише йому місце в межах людської психіки та діяльності як однієї із її властивостей, варто перш за все визначити ту специфіку питань, до розв'язання яких вдається ця складна та неоднорідна категорія. Відтак, варто дослідити процес виникнення світогляду, а також передумови цього процесу – появу мети,



яку повинен досягти особи, опираючись на функції, які він виконує, та зрештою зупинитися на його внутрішній будові.

Найдоречнішим в ракурсі поставленого запитання нам видається підхід, сформульований вітчизняним вченим-філософом В.Ф. Черноволенком, суть якого полягає у розумінні особливостей функціонування світогляду як способу узагальненого осмислення людиною власного бачення оточуючої дійсності, визначення призначення в межах існуючих реалій, усвідомлення мети та значення життя і діяльності [217, с. 231].

Будь-які ідеї, уявлення, поняття та судження, що прямо чи опосередковано виконують перелічені вище функції, є світоглядними. Спроба постановки такого питання детермінує необхідність визначення становища людини в світі, відношення до якого виступає критерієм належності того чи іншого результату пізнання до розряду світоглядного.

Світоглядні постулати є ключовим елементом визначення усвідомленого вирішення розв'язання проблемних питань, а також вибору способу дій в конкретній ситуації. В наслідок такого процесу особа набуває ознак автономності, самодостатності та самоутвredженості, про які йшла мова при характеристиці аксіом правосвідомості, зростає ступінь осмисленості її вчинків, відбувається їх інтенсифікація. Використовуючи надбання власного світогляду, особа прагне до перманентного вдосконалення власного «Я», шляхом самовиховання, поступово прямує до формування і розвитку таких характеристик та властивостей, які б найбільш вдало корелювали з її особистісними праобразами та ідеалами.

Відтак, завдяки наявності світогляду особа здатна вирішувати актуальні питання та займати глобальні життєві позиції: визначати конкретну мету, обирати методи та засоби її досягнення, окреслювати оптимальну лінію поведінки в суспільстві, як наслідок – напрямок життєвого шляху, цінностей та сутності буття.

Таким чином, у складній організації людської свідомості науково-

технічні знання стають елементом світоглядної структури лише тоді, коли вони становлять регулятивний принцип діяльності, переростають в особистісні переконання, моральні імперативи, поведінкові і ціннісні норми.

Отже, аби набути статусу юридичного світогляду (правової ідеології) особи, правові знання, з огляду на їх значущість, повинні трансформуватися в цінності, або ж потрапити туди вже в існуючому авторитетному вигляді правових принципів (аксіом).

Як зазначає С.П. Погребняк, система основоположних принципів права: справедливість, рівність, свобода, гуманізм; верховенство права як категорія що їх уможлиблює, та допоміжні їм (правова визначеність, пропорційність та добросовісність) – становлять каркас для формування юридичного світогляду осіб, як ідеологічної частини правової свідомості.

Відтак, принцип справедливості – загального співвідношення цінностей, благ і конкретний розподіл їх між індивідами, належний порядок людського співжиття, який відповідає уявленням про сутність людини і її невід’ємні права – у буденній свідомості розуміється як щось само собою зрозуміле. Він уособлює зв’язок європейського права з традиціями гуманізму.

Сфера застосовування поняття «справедливість» безмежна, вона охоплює політичні та економічні системи, закони, соціальні інститути, міждержавні відносини, оцінки, судження, установки, рішення, вчинки, життєві позиції людей і навіть розподіл успіху та невдач:

– об’єктивна справедливість втілюється через реалізацію її в певних соціальних інститутах;

– суб’єктивна – означає добропорядність людини, яка добровільно й постійно виконує вимоги об’єктивної справедливості [158, с. 80].

Принцип справедливості неабияк впливає на процес формування ціннісно-ідеологічних переконань особи та знаходить найяскравіший вираз саме у контексті права. Сутність цього принципу полягає у відповідності

між поведінкою індивіда і соціально-правовим становищем. Інакше кажучи, поведінка особи оцінюється відповідно до її позитивних та негативних заслуг: герою – нагороду; злочинцю – покарання.

Окрім цього, кожній особі на всіх етапах життя агенти соціалізації твердять про те, що таке добре та що таке погано, як необхідно поводити себе з іншими членами суспільства, як чинити справедливо, уникати та боротися із її несправедливістю. Віра людини у справедливість знаходить прояв у суперечливих життєвих ситуаціях, у зверненнях до органів державної влади, правосуддя.

Ось чому доволі часто процес деформації правової ідеології, відтак і, правової свідомості, прояви протиправної поведінки в цілому настають як зворотна реакція та розчарування в ідеях справедливості на власному життєвому досвіді особи [58, с. 77].

Принцип рівності ґрунтується на ідеї, відповідно до якої рівне в юридичному розумінні ставлення належить усім, незалежно від етнічної, расової, релігійної належності, кольору шкіри, мови, статі, політичних переконань, а також, гарантує рівність прав та обов'язків індивідів.

Даний принцип, по суті, є антидискримінаційною догмою. Оскільки дискримінація призводить до обмеження, або унеможливлення користування, чи здійснення прав і свобод усіма людьми на рівних підставах, то її заборона розглядається як один із шляхів забезпечення рівності.

Вимога формальної рівності у праві реалізується за допомогою чотирьох пов'язаних між собою мікропринципів: рівності перед законом; рівності перед судом; рівності прав і свобод людини і громадянина; рівності обов'язків людини і громадянина.

Завдяки їх поєднанню особа здатна на раціональне осмислення своєї суспільної ролі. Її світогляд формується з огляду на морально правильні максими [79, с. 32].

Принцип свободи здебільшого формує у суб'єктів права настанову на

обмеження сваволі влади, утиски з боку держави та інших членів суспільства.

Сутність цього принципу полягає в можливості вибору лінії поведінки в рамках права. Він виявляється у впливі на поведінку особи, що має право діяти відповідно до максими «дозволено все, що прямо не заборонено законом» [157, с.79].

На нашу думку, свободу слід трактувати у двох концепціях як:

- позитивну, як таку, що концентрується на спроможності особи самостійно приймати рішення щодо вчинених власноруч дій;
- негативну, коли вона зосереджена на відсутності втручання з боку інших людей.

Доволі часто, особливо, коли йдеться про незрілу правосвідомість громадян, принцип свободи тлумачиться однобічно, без врахування її обов'язкової зворотної сторони – відповідальності.

Тому, як видається, називати даний принцип принципом «свободи», не зовсім коректно. Слід виходити із твердження про принцип «свободи-відповідальності», принцип «соціальної відповідальності особи».

Принцип гуманізму становить каркас для цілого комплексу соціогуманітарних дисциплін: є основоположним для філософії, соціології, психології, права. Дещо призабутий за епохи Середньовіччя, він залишається актуальним впродовж усієї історії людства. Його сутність полягає у визнанні самоцінності людини, її життя, честі, гідності. У цього принципу, в центрі якого ідея людини як найвищої соціальної цінності, ідеології, що орієнтується насамперед на позитивне в людині при визнанні її негативного, який потребує контролю та обмежень.

Гуманізм є однією із найсуттєвіших, органічно властивих праву якостей, з якою пов'язаний, так званий, другий вимір права як духовного явища. Право ніби переводить гуманістичні ідеали й принципи в юридичну площину, внаслідок чого гуманність набуває статусу правового поняття.

Гуманізована правосвідомість особи схильна до адекватного праворо-

зуміння. Вона максимально наближена до моральних чеснот та відображає втілення соціальних норм суспільства [42, с. 227].

Отож, юридичний світогляд як базована на правових принципах специфічна форма свідомості, що визначає всю поведінку людини і шляхом переконань відображає суть сукупних суспільних відносин, в які включена людина, на відміну від наукового – організованого навчального процесу діяльності особи, формується дещо хаотично. Він нагромаджує знання не організовано, а синергетично, внаслідок чого засвоєння особою інформації відбувається не відразу, а поступово, утворюючи, таким чином, певну систему, яка весь час розширюється, збагачується.

У той же час юридична наука, у формі правової соціалізації та правового виховання формує теоретичний рівень світогляду, що є понятійно-категоріальним, логіко-розмірковувальним.

Основоположні правові принципи, що є постулатами правової ідеології, відіграють роль важливих гносеологічних координат, завдяки яким відбувається проникнення у таємницю правового буття, інтерпретація дійсності та орієнтація в її межах правової поведінки особи.

### **3.2 Правосвідомість та правова культура як рефлексія настанов правового виховання**

Відображаючи соціальну дійсність, люди пізнають і освоюють існуючі принципи та норми певним чином оцінюючи їх, визнаючи, чи спростовуючи, і в тій чи іншій мірі керуючись ними в реальній поведінці. Будучи безпосереднім джерелом активності і регулятором людської поведінки, свідомість відчуває регулюючий вплив об'єктивних факторів, до числа яких відносяться діюче право, практика його застосування та інші явища правової дійсності [53, с. 165].

Свідомість – особливе утворення, що сформувалося в ході суспільно-історичного розвитку на основі праці як специфічного виду людської

діяльності; специфічна форма цілеспрямованого психічного відображення.

Вона становить собою функцію людської психіки, сутність якої полягає в адекватному, узагальненому, цілеспрямованому, активному відображенні дійсності, що здійснюється в символічній формі, й творчому перетворенні зовнішнього світу, у зв'язку із враженнями, що надходять із досвідом, у виокремленні людиною себе з навколишнього середовища і протиставленні йому як суб'єкт об'єкту. Свідомість полягає в емоційній оцінці дійсності, у контролюванні поведінки і керуванні нею [104, с. 268].

Науковим тлумаченням поняття «свідомість» в різних його контекстах займається необмежена кількість наукових дисциплін, серед яких філософія, релігієзнавство, психологія, соціологія, етика, право.

Відтак, прийнято вважати, що традиційне розуміння поняття «свідомість» виникло у європейській філософії у XVII столітті. Протягом трьох століть це поняття зазнавало еволюційних змін зі сторони різних наукових підходів, що призводило до неоднозначних тлумачень свідомості.

Попри те, представники переважної більшості з них були солідарними в тому, що свідомість пов'язана із мисленням, яке характеризує людську природу [70, с. 152].

Оскільки об'єктом даного параграфу дослідження є феномен правової свідомості, що формується під впливом правових принципів та правового виховання, безпосередня функція якої виявляється у правовому посередництві, осмисленні і переживанні суспільних явищ, їх зв'язків з юридичними наслідками, співвідношенням з державно-правовим регулюванням, юридичними правами, обов'язками та санкціями, спробуємо дослідити його детальніше.

Загальновідомим є той факт, що соціальному феномену правової свідомості присвячено чимало уваги вітчизняних та зарубіжних авторів. Це одна із базових категорій права, що входить до пласту правової культури суспільства, дії права, правової системи в цілому.

Разом із тим, кожен дослідник правосвідомості намагається дати своє визначення цього поняття.

Відтак, на думку Л.Й. Петражицького, під терміном «правосвідомість» розуміється усвідомлення людиною своїх прав і обов'язків. Вчений розрізняв активну і пасивну правосвідомість, розуміючи під першим із визначень усвідомлення людиною свого права, а під другим – обов'язку [150, с. 365].

В теорії А.В. Петрова правосвідомість – це сукупність ідей, поглядів, уявлень про те, яким має бути право з точки зору його справедливості, а також доцільності, ефективності в утвердженні цінностей, визнаних в суспільстві, і оцінок, що складаються на їх основі.

На нашу думку, правосвідомість – складне по своїй структурі явище. Воно складається із знання права, правової ідеології, оцінок, правової психології і поведінкового елементу (настанов) [151, с. 86].

Г.Х. Ефремова та А.Р. Ратінов притримуються твердження, що правосвідомістю є сфера суспільної, колективної та індивідуальної свідомості, котра відображає правову дійсність у формі правових знань, оцінкових відношень до права й практики його застосування, правових настанов і ціннісних орієнтирів, що регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях [53, с. 75].

Як видається, останнє визначення є одним із найбільш слухних дефінітивних тлумачень правосвідомості, втім, і його важко назвати абсолютним.

В даному ракурсі, видається логічним зауваження С.І. Максимова, котрий зазначає, що такий складний феномен, як правосвідомість, взагалі не може розкриватися за допомогою дефініцій [125, с. 361].

Схоже судження висловлює і М.М. Цимбалюк, котрий зазначає, що ставлячи за мету побудову загальної дефініції, а не описової характеристики правосвідомості, доцільно спрямовувати дослідницькі зусилля не на розширення згаданого переліку, а на виявлення саме

сутнісних ознак останньої [213, с. 167].

З огляду на вищенаведене, спробуємо навести низку ознак даного феномену. Відтак, правосвідомість [164, с. 405]:

– є однією з форм суспільної свідомості та разом із політичною, моральною, філософською, іншими формами свідомості відображає суспільне буття;

– містить поняття, уявлення, судження, почуття, емоції, концепції, теорії, програми;

– обумовлена соціально-економічним устроєм конкретного суспільства, рівнем розвитку його загальної культури;

– її ідеологічні елементи виступають головними елементами правової культури та правового виховання.

Відтак, правосвідомість обов'язково проявляється у будь-якому акті юридично значущої поведінки особи. Вона може виступати знанням, або незнанням конкретної норми права, визнання, або невизнання авторитету державної влади, закону, діяльності правоохоронних органів в очах індивіда, солідарністю із діючими правовими заборонами та санкціями за їх порушення, чи, навпаки, негативним до них відношенням.

Таким чином, у правосвідомості є своя точка зору на дійсність, особлива мова, система понять і категорій, специфічні критерії і способи оцінок, цілі і засоби їх здійснення.

Іншими словами, правова свідомість відрізняється своєю гносеологією, аксіологією, праксеологією тощо [91, с.23].

Разом із тим виникає питання про те, яким же чином правова свідомість впливає на поведінку особи. Її роль у цьому процесі можна прослідкувати за допомогою аналізу її функцій серед яких виокремимо:

– пізнавальну, що спрямована на пізнання правової дійсності, і як наслідок, формування правових знань;

– оцінкову, за допомогою якої дається оцінка конкретним життєвим обставинам як юридично значущим;



– регулятивну, що здійснює безпосередній вплив на поведінку людини, на суспільні відносини через правові знання, оцінки, почуття, мотиви і настанови.

Окрім цього, з огляду на зв'язок правової свідомості із загальною юридичними засобами, схиляємось до її розуміння як елементу структури механізму правового впливу, а не механізму правового регулювання.

На думку М.М. Цимбалюка, до функцій правосвідомості, окрім зазначених вище, відноситься ще й проєктивна функція, яка передбачає формування певних оцінкових та регулятивних норм, еталонів і «правових смислів» [213, с. 174].

Таким чином, правосвідомість дозволяє її носіям, що, в той самий час, є об'єктами на яких спрямований правовий вплив, на основі сукупності юридичних знань, скласти уявлення про чинне право, сприяє виникненню правових настанов, як можливості сприйняття і оцінювання правової дійсності, опосередковує правовий вплив на суспільні відносини, впливає на процес правореалізації загалом.

З огляду на вищенаведене, вона виступає фактичним посередником у зв'язку норми права та її реалізації в природно-правовому аспекті [122, с. 341].

Особливості правосвідомості проявляються і при аналізі її компонентів, серед яких, з точки зору змісту, виокремлено:

– раціонально-ідеологічні – знання, уявлення, поняття, ідеї про діюче і бажане право та інші правові явища;

– емоційно-психологічні – емоції, почуття, що формуються на основі правових знань і уявлень про норми права, юридичні права і обов'язки, законність;

– поведінкові – правові настанови, в яких виявляється реальний зміст правосвідомості суб'єктів і готовність до діяльності в сфері правового регулювання [162, с. 153].

Таким чином, підійшовши до проблеми трактування структури правової свідомості, варто зазначити, що пропозицій щодо її класифікації не менше, аніж пропозицій щодо визначення її дефініцій.

У сучасній юридичній літературі при розгляді питання про структуру правосвідомості, частіше за все виокремлюють такі її елементи як:

– правова ідеологія (синонім юридичний світогляду, що був розглянутий нами у попередньому параграфі) – сукупність теорій, концепцій, що формуються внаслідок наукового узагальнення правових принципів розвитку суспільства;

– правова психологія – сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, настроїв, які домінують у суспільстві, виявляються у громадській думці [57, с. 60].

З огляду на це, правова ідеологія є раціональним компонентом у структурі правосвідомості. Розглянемо механізм її дії: До прикладу, хіба злочинцю невідомо, що красти – гріх? Знання – ще не визнання, а визнання – не дія. Щоб стати стимулом і регулятором поведінки, знання повинні перейти у ціннісні настанови, отримати емоційне забарвлення, закріпитися в навиках поведінки, стати внутрішнім переконанням, тобто, стати правовою психологією – елементом правосвідомості, що відображає правові почуття, настрої, думки, навички і традиції, та відіграє важливу роль в реалізації права, може бути його стимулятором або гальмом.

На думку М.І. Абдулаєва, правова психологія складається з таких елементів: суспільного інтересу, мотивів діяльності певних соціальних груп, психологічного настрою (традицій, навичок, переконань тощо), уявлень про право; почуттів, емоцій, настроїв, пов'язаних із правом; способів формування уявлень [1, с. 146].

З точки зору оцінкових відношень правову психологію можна поділити на чотири типи: відношення до права; відношення до правової поведінки оточуючих; відношення до правової діяльності; відношення до власної юридично значущої поведінки [171, с. 145].

Отож, зазначимо, що взаємозв'язок правових ідеології та психології виявляється у процесі збагачення психологічного сегменту ціннісними настановами одночасно із процесом наповнення ідеологічного сегменту нормативним змістом, адже на відміну від психологічної складової, ідеологічна є більш динамічною: пристосовується до змін всередині юридичної практики, відображаючись згодом у відчуттях, емоціях, почуттях, настроях та переконаннях, які, в свою чергу, беруть активну участь в осмисленні особою правових змін та власної поведінки у відповідності до них [55, с. 412].

Разом із тим, як зазначалося вище, серед компонентів правосвідомості був виокремлений поведінковий. Багато авторів залишають його поза увагою, видаючи структуру правосвідомості лише за поєднання правової психології та правової ідеології.

Втім, вважаємо такий підхід недовершеним, адже самі по собі знання та емоції не володіють здатністю практичної реалізації. Таку властивість виконує вольовий компонент, котрий становить собою свого роду ціннісно-емоційне поєднання, виступає кульмінаційною стадією правосвідомості та називається «настанова» – психологічний стан схильності суб'єкта до певної активності в певній ситуації [252, с. 257].

На думку Ш.А. Надірашвілі саме настанови, базуючись на знаннях та почуттях, та проявляючись у стереотипних реакціях, вказують на той чи інший варіант поведінки. Вони розкривають правовий потенціал особи та характеризують вміння та навички ефективного реалізації норм права, правову активність, індивідуальний стиль поведінки [138, с. 241].

Додамо також, що цікавою з точки зору дослідження поведінки особи через призму правосвідомості, є категорія «правового мислення». В контексті розгляду правової свідомості йому відведена незначна роль, в той час, як, на нашу думку, правове мислення є тим засобом, за допомогою якого юридично значуща поведінка особи знаходить свій зовнішній прояв. Адже на думку, Г.С. Сковорода, мислення – необхідна умова щастя, воно

дає нам велику насолоду, пробуджує смак до прекрасного та великого, позбавляє людину лінощів і нудьги [216, с. 137].

Поняття свідомості та мислення не є ізольованими. За допомогою мислення у людини формується свідомість. Воно є її обов'язковим компонентом.

Відтак, правове мислення – процес опосередкованого та узагальненого відображення правових явищ в їхніх істотних властивостях, зв'язках і стосунках.

Ознаками правового мислення є:

- розумове пізнання правових явищ і зв'язків між ними;
- відображення правових явищ в узагальненій формі;
- відображення найсуттєвіших правових властивостей, без яких право існувати не може;
- відображення в евристичній діяльності людського мозку з пошуку найхарактерніших властивостей, що вимагає від мислячого значних практичних знань, умінь і навичок, здатності орієнтуватись у проблемних ситуаціях [164, с. 510].

Будучи проміжною ланкою між правосвідомістю особи та правовою поведінкою, правове мислення має важливе наукове та соціальне значення. З огляду на це, логічно вимальовується питання про засоби, за допомогою яких можна здійснювати процес його формування.

Таким, на нашу думку, є система правового виховання, де виховання як процес – це засоби, а свідомість, як результат – мета.

Варто зазначити, що, виховання є атрибутивним елементом людської екзистенції. Воно є істотною ознакою всілякої організованої спільноти, що свідчить про сутнісні соціальні перетворення, які завжди приводили до переосмислення традиційних форм суспільного життя та його інститутів, в тому числі й тих, що стосуються системи виховання [43, с. 57].

Правове виховання є цілеспрямованим, організованим і систематичним впливом на особу, який формує як правосвідомість, так і

правову культуру – своєрідну дифузію ідеалів, які надбані людством у правовому вимірі.

Остання є категорією, що окреслює обумовлене природним правом, основами суспільного, політичного, ідеологічного ладу правове життя соціуму, що відображається в рівні надбань правової діяльності та її індикаторів, і забезпечує верховенство права у суспільному житті, дієвість гуманітарних принципів справедливості, свободи й гуманізму, а також гарантованість державою, міжнародними інституціями верховенства права та справедливості, загальнолюдських ідеалів.

Як видається, категорії «правосвідомість» й «правова культура» є взаємозалежними, адже виражаються у:

– мірі засвоєння (вираження, знання і розуміння) права фізичними та юридичними особами, органами державної влади, громадськими організаціями та їх спрямованістю на додержання заборон, використання прав, виконання обов'язків;

– осмисленні права як цінності у сфері суспільних відносин;

– здатності матеріалізувати рецептовані правові знання та вмінні поводитися в складних правових ситуаціях.

Для правового виховання як запланованого, керованого, організованого, системного і цілеспрямованого процесу впливу на свідомість, психологію, культуру громадян усією сукупністю різноманітних правовиховних форм, засобів і методів, наявних в арсеналі сучасної правової діяльності, обидві із зазначених категорій (правосвідомості та правової культури) є об'єктами впливу та відображення, мірилом ефективності [141, с. 57].

Як вважає В.С. Нерсисянц, правове виховання – це перш за все цілеспрямована систематична діяльність держави, її органів і їх службовців, суспільних об'єднань і трудових колективів щодо формування правової свідомості [138, с. 246].

Серед ознак правового виховання слід виокремити те, що цей процес

[99, с. 3]:

- будується на засадах ціннісного-нормативного спрямування;
- припускає факт імплементації у сферу правосвідомості учасників таких засобів упорядкування суспільних відносин як дозволи, зобов'язання та заборони;
- поєднуючись у процесі функціонування права із заходами державного забезпечення (дозволами, зобов'язаннями, заборонами) перетворюється на первинний засіб правового впливу, який створюють умови для реалізації правомірної поведінки;
- опирається на можливість застосування державного примусу завдяки наявності інституту правової відповідальності у її ретроспективному вимірі;
- охоплює не тільки тих суб'єктів права, які додержуються правових норм, але й тих, які є схильними до правопорушень;
- здійснюється за допомогою специфічних методів правового виховання;
- провадиться учасниками суспільного життя, що, здебільшого, мають фахові юридичні знання.

Дане В.С. Нерсесянцом визначення, як і перераховані вище ознаки, відносяться, на нашу думку, до процесу правового виховання в його вузькому значенні.

В широкому значенні – правовим вихованням є синергетичний вплив усіх життєвих факторів, що несуть у собі певну правову інформацію, через призму дії агентів соціалізації.

З огляду на вищезазначене, ядром будь-якого правового виховання незалежно від об'єму його розуміння та форми здійснення (навчання, агітації, пропаганди, практики, самовиховання) є правова інформація – сукупність текстуально фіксованих, або публічно оголошених фактів та відомостей про право, його джерела й форми, систему, способи реалізації, норми права, правовідносини, правомірну поведінку та правопорушення,

боротьбу з ними та шляхи їх профілактики тощо [59, с. 137].

Слід розрізняти юридичний аспект правової інформації (систему правил щодо її накопичення та оприлюднення) та фактичний (реальне її використання).

З даної тези випливає судження про те, що чи не найпершою з умов дієвості правового виховання є встановлення правовими засобами певного порядку оприлюднення правової інформації в суспільстві, сформульованих у формі дозволів, заборон та детальних регламентів, яким мають слідувати суб'єкти суспільних відносин [162, с. 116].

На нашу думку, процес правового виховання повинен ставити декілька завдань, серед яких:

- навчити суб'єктів спрямовувати своє мислення на аналіз та оцінку правових ситуацій;

- демонструвати їм те, що доведене і беззаперечне у праві;

- формувати настанову на те, що до однієї й тієї ж правової ситуації може бути багато підходів;

- навчити суб'єктів адекватно оцінювати власні правові думки, почуття та вчинки, визначати правильність прийнятого рішення, оцінювати сам процес правового мислення [Див.: 216].

Процес рефлексії настанов правового виховання повинен виражатися за допомогою формули:

«пізнано – усвідомлено – перевірено практикою – прийнято в якості істинного – реалізовано в діяннях».

Основними його характеристиками є:

- предметність сприйняття права (позитивне право повинне асоціюватися з реальними нормами та вимогами, що дають підстави діяти так чи інакше в конкретній правовій ситуації;

- цілісність сприйняття права (всі його ознаки у правосвідомості особи мають бути організовані у певну систему);

- константність сприйняття права, що характеризується відносною

сталістю ознак за різних умов сприйняття;

– категоріальність сприйняття права, що дозволяє носію правосвідомості виокремлювати в ньому певні чіткі, сталі ознаки;

– апперцепція сприйняття права, що пояснюється наявністю попереднього досвіду та активністю сприймаючої правосвідомості [16, с. 153].

Окрім цього, як відомо, ефективність будь-якого процесу визначається методологією його здійснення.

Відтак, метод правового виховання – це сукупність способів і прийомів правовиховного впливу, які забезпечують реалізацію та досягнення мети виховання [26, с. 402].

Традиційно до методів правового виховання відносять: переконання, покарання, наочність, позитивний приклад, розв'язання юридичних казусів, заохочення, критика і самокритика, наслідування тощо [146, с. 202].

М.С. Кельман виокремлює такі методи правового виховання як: переконання, позитивний приклад, виправлення, схвалення та осуд, вимоги та контроль за поведінкою тощо [70, с. 86].

Останню із класифікацію вважаємо більш детальною та обґрунтованою, в той час як у першій, на нашу думку, можна помітити деякі неточності у вигляді дублювання одного методу іншим (напр., позитивний приклад і має на меті метод наслідування, тому не вважаємо за доцільне виокремлювати його; розв'язання юридичних казусів швидше відноситься не до правового виховання в цілому, а до одного із форм правового навчання – правової освіти тощо).

Продовжуючи дослідження в контексті правового виховання доцільним є згадати поняття «правового мінімуму» – обов'язкового рівня знання права, яким повинна володіти кожна особа, незалежно від її правового статусу.

Проте, з низки об'єктивних причин, станом на сьогодні держава ще не вийшла на рівень, котрий забезпечив би існування такого елемента



інституту правового виховання.

В зв'язку з цим та низкою інших детермінант, (в тому числі і тих, що зазначені як детермінанти формування неправомірної поведінки в попередньому з розділів дослідження), правосвідомість пересічної особи досить часто буває деформованою. Вона може проявлятися у:

– правовому інфантилізмі, коли спотворення правової свідомості виражається в несформованості та прогалинах правових поглядів, знань;

– правовому дилетантизмі – надміру вільному поводженні з законом, або з оцінкою юридичної ситуації, що в цілому обумовлене легковажним ставленням до права;

– правовій демагогії – здійсненні впливу окремої особи, або громадських організацій на свідомість людей, наслідком якого стає формування однобічного, або викривленого уявлення про правову дійсність;

– правовому ідеалізмі, при якому відбувається переоцінка реальних можливостей права впливати на суспільні відносини і процеси;

– правовому нігілізмі – скептичному ставлення до закону, усвідомленому ігноруванні його вимог [215, с. 167].

З метою недопущення зазначених відхилень вважаємо за необхідне здійснювати процес правового виховання, посиляючись на загальноприйняті принципи: законності, професійності, системності, доцільності, здорового патріотизму та духовності.

Останні два – запорука розвитку не тільки обізнаної у сфері права особи, а й відповідального громадянина, котрий усвідомлює і поважає національну ідею, традиції й історію власного народу, шанобливо ставиться до вищих сутностей [199, с. 208].

Таким чином, проблема правового виховання особи не втрачає своєї актуальності протягом усього періоду її формування, й постійно залишається однією з провідних проблем філософії, права, юридичної психології. Осмислюючись правовою свідомістю та відображаючись у

правовій культурі особи правове виховання є однією із форм діатектичної взаємодії особи і суспільства.

Як ми вже говорили вище – правова свідомість та правова культура є взаємозалежними явищами. Відтак, правова культура – це форма зовнішнього вияву правової свідомості, змістом якої є демонстрація системи тих чи інших знань про право [32, с. 245].

Станом на сьогоднішній день, в межах правової науки склалося декілька парадигмальних бачень проблеми правової культури та дотичних до неї аспектів. Найбільш аргументованими з-поміж них є структурно-функціональна і ціннісна концепції [97, с. 59].

Структурно-функціональна концепція опирається на тлумачення правової культури як впорядкованої системи елементів правової дійсності в єдності із правовою ідеологією та юридичною практикою, їх реальним наповненням та діяльністю, відтак значна увага зосереджується на статичі та динаміці правової культури.

Статичний вимір феномену правової культури пов'язаний із проблемами її структури, внутрішньої побудови, а динамічний – із процесом зародження, становлення та формування окремих елементів правової культури між собою та з іншими соціальними явищами.

Як бачимо, структурно-функціональний вимір правової культури охоплює її внутрішню конструкцію – окремі елементи, їх взаємозв'язок, в той час як ціннісний – її якісні показники. В такому ракурсі правова культура визначається як система правових ідеалів, що виникають в ході суспільного розвитку й демонструють здобутки історії та сучасності.

Результативність зазначеного підходу опирається на визначення правової культури як цілісного концепту, що детермінує ціннісні характеристики, дає можливість конкретного розмежування правової культури від інших позитивних чи негативних явищ правової дійсності.

Відтак, правова культура демонструє ідеологічний сегмент сфери буття права та суспільного існування, системи права та правової системи,

правової дійсності та правової ситуації з точки зору їх статички та динаміки, остання з яких спрямована на забезпечення прогресивного розвитку суспільства.

Існування правової культури як самостійного феномену неможливе без буття її носіїв, адже вона є умовою, формою та результатом культурної правової діяльності окремих індивідів, взятих як індивідуально, так і в сукупності. Цей процес характерний закріпленням існуючих та створенням нових правових ідеалів.

Отже, якщо правовій свідомості властиво охоплювати духовну сторону онтологічного виміру соціуму, то правова культура характеризується відношенням до духовної і матеріальної сторони. Будучи явищем притаманно соціальним, вона демонструє реальний стан правового життя соціуму на конкретному періоді його становлення й розвитку. Зазначені процеси диктуються перебігом історичних, політичних, духовних, соціальних умов, що мають об'єктивне місце, ступенем забезпечуваності державою та громадянським суспільством прав і свобод людини [182, с. 406].

Відштовхуючись від того, що правова культура є комплексом конкретного переліку дефініцій, за посередництвом яких індивіди репрезентують власну правову поведінку, її слід розглядати як багатовимірний феномен.

З огляду на вищенаведене існує необхідність визначення правової культури як сукупності правової інформації, правових ідеалів, принципів, звичаїв, діяльності.

Окрім цього, феномен правової культури тлумачиться як міра правової активності особи, правомірність її поведінки, ступінь відповідності її діянь вимогам правових норм та можливості їх об'єктивного оцінювання, міру участі у перетворенні правової дійсності, сприянні правовому прогресу та розбудові громадянського суспільства і правової держави.

Правова культура також може бути тлумачена як процес, метод та одна із форм втілення правової психології та правової ідеології в межах реалізації правової поведінки.

Ще одне із тлумачень пропонує визначати правову культуру як засіб правового впливу, передумову духовного розвитку особи і суспільства в цілому.

Як багатоаспектна категорія, правова культура складається з певних елементів, що у сукупності визначають її зміст, є взаємопов'язаними та взаємоузгодженими.

Роль складових компонентів правової культури відіграють явища правової дійсності в їх особливому ракурсі, а саме [55, с. 146]:

- об'єктивне право;
- правова свідомість;
- правовідносини;
- законність, дисципліна та правопорядок;
- правомірна поведінка.

В юридичній літературі побутує думка, що елементами (підсистемами) правової культури є певні ступені правового розвитку таких компонентів системи правового життя суспільства, як:

- правові тексти (акти-документи і тексти, що мають юридичний зміст);
- правова діяльність (теоретична і практична);
- правова свідомість (враховуючи когнітивний, емоційний і настановний його компоненти);
- суб'єкти – носії правової культури (суспільство, класи, нації, народності, колективи, окремі індивіди).

Якісними та кількісними індикаторами рівня правової культури є ступінь сприйняття та оволодіння членами суспільних відносин існуючих правових ідеалів, а також, міру їх практичного впровадження у життя.

В даному ракурсі, зазначимо, що загальними ознаками правової

культури є риси, які властиві будь-якому іншому із видів культур: умови, чинники, фактори, спосіб й результат взаємовідносин особи та суспільства, в межах якого здійснюється розвиток правового потенціалу учасників відносин, конкретної особи.

Специфічні риси правової культури перебувають у тісному взаємозв'язку із об'єктивним правом, правовою системою та іншими правовими явищами.

Даний феномен є ознакою активної участі членів суспільства в правовому житті, реалізації правової діяльності, що відображає стан законності та суспільного порядку, досягнутий рівень правосвідомості громадян.

Відтак, правова культура є своєрідним відображенням активності особи у правовій сфері, свідомості та осмисленості виконання нею вимог права, реалізованості прав і обов'язків громадян.

Ступінь розвитку правової культури суспільства значною мірою визначає ефективність процесу правового впливу, характер суспільних відносин, форм і методів забезпечення правового статусу громадян, міру гарантованості загальнолюдських ідеалів [32, с. 251].

Правова культура особи апелює як до правосвідомості, розуміння правових принципів, поваги до права, упевненості у гуманності та справедливості нормативно-правових актів, суб'єктивних прав і обов'язків, так і до правової активності як вищого вияву правомірної поведінки особи.

За змістом правову культуру умовно поділяють на:

- а) правосвідомість, зокрема її зовнішній аспект, як систему відображення суб'єктом правової дійсності;
- б) правове мислення і правову поведінку;
- в) результати зазначених вище процесів.

За характером правової поведінки правову культуру класифікують на:

- а) теоретичну;
- б) практичну, в тому числі професійну, продуктивну та репродуктив-

ну [70, с. 171].

Важливою складовою правової культури, особливо в контексті теми нашого дослідження, є правомірна поведінка [182, с. 493], індивідуальний культурний стиль якої характеризується сталістю у вирішенні життєвих проблем і завдань і в цьому аспекті важливим показником є рівень її правової підготовки, досвіду.

З огляду на це, важливим аспектом видається необхідність якісних змін у сфері правосвідомості й правової культури, що неодмінно відобразиться на правовій поведінці громадян.

Врахування зазначених у наукових дослідженнях тез, позитивних аспектів зарубіжного досвіду та запровадження нових, позбавлених постсоціалістичного формалізму, підходів до правового виховання дозволить вивести правосвідомість та правову культуру на новий рівень розвитку і практичного відображення, як наслідок – якісно удосконалити механізм аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки.

### **Висновки до третього розділу**

Правовий вплив як аксіологічна дія на суспільні відносини системи загальноюридичних засобів базується на трьох загально-юридичних засобах: правових принципах, правосвідомості, правовій культурі, що спрямовані на організацію усвідомленої соціально значущої поведінки особи.

У функціональному розрізі правовий вплив містить три основні аспекти:

– інформаційний, що розглядається, в першу чергу, з точки зору пізнавальної діяльності та демонструє модель поведінки, яка міститься у нормі права, тим самим доводячи до відома особи позицію держави з конкретного питання, вказуючи на існування певних визначень, схвалених суспільством та державою, засобів досягнення тих чи інших цілей,

повідомляючи про наслідки поведінки;

– ціннісний, який полягає в його впливі на переконання особи, на її світоглядні орієнтації та установки, почуття та емоції;

– стимулюючий, що виражається в юридичному визнанні, забезпеченні і захисті правомірних вчинків та в матеріальному й моральному заохоченні корисних суспільству вчинків.

Вказуючи на основні засоби якими оперує правовий вплив – правові принципи, правосвідомість та правову культуру, варто зазначити таке:

Правовий принцип – керівна ідея, яка характеризує зміст права, його сутність і призначення в суспільстві.

Загальні правові принципи – справедливість, рівність, свобода, гуманізм – є тією вихідною максимою, внутрішнім переконанням, незмінною позицією, що характеризується універсальністю та вищою імперативністю, гештальт-якостями, котрі формують свідомість особи, та є однією з його основних частин.

Принципи та аксіоми здійснюють узагальнення, закріплення основ суспільного ладу; забезпечують єдине формулювання правових норм та їх вплив на суспільні відносини.

Правові принципи безпосередньо пов'язані із процесом формування юридичного світогляду – всеохоплюючої системи найширшого переліку особистісних переконань про навколишній світ і людину, на відносини між мікрокосмом та макрокосмом в цілому, що детермінує життєву мету та цілі особи, її цінності та ідеали, потреби та інтереси, вектор поведінки людини в суспільстві.

Правова свідомість – структурно неоднорідне явище, яке складається зі знання права, правової ідеології, оцінок, правової психології і поведінкового елемента (настанов).

Правосвідомість обов'язково проявляється у будь-якому акті юридично значущої поведінки особи та є відображенням сприйнятих нею правових знань та цінностей, рецептованих в процесі побутового й

наукового правового виховання.

Це може бути знання, або незнання конкретної норми права, визнання авторитету державної влади, закону, діяльності правоохоронних органів в очах індивіда, солідарність із діючими правовими заборонами та санкціями за їх порушення, чи, навпаки, негативне до них відношення.

Таким чином, у правосвідомості є своя точка зору на дійсність, особлива мова, система понять і категорій, специфічні критерії і способи оцінок, цілі і засоби їх здійснення.

Іншими словами, права свідомість відрізняється своєю гносеологією, аксіологією, праксеологією тощо.

Правову ж культуру можна тлумачити як систему цінностей, що демонструє правову свідомість.

Як видається, категорії «правосвідомість» й «правова культура» є взаємозалежними, адже виражаються у:

– мірі засвоєння (вираження, знання і розуміння) права фізичними та юридичними особами, органами державної влади, громадськими організаціями та їх спрямованістю на додержання заборон, використання прав, виконання обов'язків;

– осмисленні права як цінності у сфері суспільних відносин;

– здатності матеріалізувати рецептовані правові знання та вмінні поводитися в складних правових ситуаціях.

Обидві категорії можна визнати внутрішньою, невидимою оку стороною правової поведінки, метою, яка досягається засобами правового виховання – цілеспрямованого, організованого і систематичного впливу на особу, який формує своєрідну систему ідеалів, що здобуті людством у правовій сфері та стосується правової дійсності певного суспільства.

Отже, правовий вплив як сукупність перерахованих вище засобів та функцій, є аксіологічним (ціннісним) зрізом у механізмі аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки, що, окреслюючи кордон допустимого та недопустимого, ідеального та реального, правового й не



правового, детермінує поведінку особи та суспільства в цілому, підтримуючи природно-правовими духовними методами правопорядок у суспільстві.

## РОЗДІЛ 4

### ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ ЯК НОРМАТИВНИЙ ЗРІЗ ДІЇ ПРАВА У МЕХАНІЗМІ ЇЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ

Правове регулювання – це нормативна дія на суспільні відносини системи спеціальноююридичних засобів: норм права, правовідносин, правової відповідальності, що спрямована на впорядкування усвідомленої соціально значущої поведінки особи. Нормативність – властивість права, що виявляє його сутність і значення, пов’язане із забезпеченням впорядкованості суспільного життя, руху суспільства до свободи, згоди, компромісу та правопорядку, захищеності правового статусу особи, її прав і свободи поведінки [7, с. 65]. Головними шляхами забезпечення нормативності права та реалізації правових цінностей є процес легітимації права (через добровільне виконання правових імперативів завдяки впевненості соціальних суб’єктів у їх правильності, цінності та необхідності), та державний примус (через систему покарання і примусу до бажаної поведінки). Вказані способи не становлять певну бінарну опозицію, а можуть взаємообумовлювати та доповнювати один одного [65, с. 195].

Поза сумнівом є той факт, що правове регулювання є однією із детермінант правової поведінки особи, адже закон та правова система в цілому є полем для юридично значущої діяльності усіх без винятку суб’єктів права, де останньому відведена функція «встановлення правил гри» [90, с. 36].

Щодо визначення нормативного виміру права, то він може бути визначений у трьох аспектах:

– як функція правової системи, яка полягає в упорядкуванні (регулюванні) її структурних елементів, поведінки особи зокрема та суспільних

відносин в цілому;

– як визначальна риса права, яка, ґрунтуючись на рефлексивній здатності людини, зорієнтована на виникнення певних моделей поведінки у соціальних суб'єктів;

– як рефлексивне поєднання загальнообов'язковості та загальнозначущості права для необмеженого кола суб'єктів [64, с. 45].

В науковій літературі побутує різноманіття поглядів щодо визначення правового регулювання:

Із онтологічної точки зору регулювання – це цілеспрямована текстуальна (нормативна) дія права на учасників правовідносин [189, с. 342].

Із феноменологічних позицій (Адольф Райнах, Альфред Шюц), правове регулювання породжується виявами зовнішньої активності людини – так званого акту екстерналізації. Для цього процесу характерним є наявність певних змін в соціальному середовищі, за яких вияв зовнішньої активності набуває оформленого виразу. Правове регулювання у зазначеному розрізі включає в себе діяльність конкретних суспільних груп [170, с. 142].

В функціональному значенні під правовим регулюванням розуміють орієнтацію поведінки учасників правовідносин на текстуальні правові постулати [116, с. 73].

Прибічники комунікативного підходу у праві (Макс Вебер, А.В. Поляков) тлумачать правове регулювання як комплексний та багаторівневий механізм налагодження ґносеологічних здобутків, які отримані завдяки правовій комунікації [161, с. 127].

Варто зазначити, що слушне юридичне визначення поняттю «правове регулювання» дано у праці С.А. Комарова, під яким він розуміє його лише однією із складових форм дії права на суспільні відносини – дії за допомогою спеціально-юридичних засобів [96, с. 43].

Виходячи із зазначених вище позицій, схилиємось до визначення

правового регулювання – як нормативного зрізу дії права, що є позитивно-правовим, упорядковуючим компонентом в механізмі детермінації правової поведінки особи.

Зазначимо, що правове регулювання на суспільні відносини здійснюється за допомогою спеціальноюридичних засобів: норм права, правовідносин, правової відповідальності, спрямованих на впорядкування усвідомленої юридично значущої поведінки особи.

Отже, правове регулювання – нормативний зріз дії права, що є позитивно-правовим компонентом в контексті механізму детермінації правової поведінки особи.

#### **4.1 Норма права та її реалізація – модель і матерія правової поведінки**

Поведінка особи належить до тих феноменів існування соціального суб'єкта, які, окрім ідеологічно-ціннісного впливу на процес її формування, потребує, також контролю, координації та регулювання в ході повсякденної діяльності. Іншими словами, дії, вчинки та всі інші соціально значущі поведінкові прояви людей потребують впорядкування, підлаштування певним правилам, системі норм і вимог.

Як відомо, регулювання суспільних відносин, і в першу чергу поведінки конкретної особи – одна з основних функцій позитивного права, несучою конструкцією якого можна з впевненістю назвати норму права.

Норма права є базовим елементом і нормативною основою механізму правового регулювання. Вона є загальним обов'язковим правилом (моделлю), яке встановлює для суб'єкта як можливий варіант поведінки – суб'єктивні юридичні права, так і необхідний варіант поведінки – суб'єктивні юридичні обов'язки [19, с. 247].

У загальнонауковому розумінні норма (лат. *norma* – «правило») – це прояв і відображення природної і суспільної закономірності; регулююче

правило, що вказує на кордони свого вживання [63, с. 67].

В природничій літературі під нормою розуміється не тільки певне загальне правило, але і реально існуючий тип масового процесу, те, що вже склалося, давно побутує в реальності [103, с. 42].

В суспільних науках нормою є припис, правило поведінки. Це поняття може трактуватися як в широкому значенні, включаючи в себе належну (бажану та передбачену), та суццю (реально існуючу) поведінку людей [53, с. 94].

Варто зазначити, що соціальні норми, засновані на моральних, культурних та інших традиціях народу, як авторитетні регулятори поведінки людей, споконвіків існували у суспільствах різного типу. Ще у V столітті до нашої ери грецьким софістам було властиво поділяти норми на такі, що з'являються згідно із природною, або звичаєм (гр. *nomos*), та такі, що виникають у результаті свідомого рішення (гр. *theseis*) [29, с. 84].

Російський теоретик права Н.Н. Тарасов зазначає, що існує два підходи до розуміння поняття «норма» [191, с. 10]:

– по-перше, це – природний стан деяких суб'єктів (систем, відносин, процесів);

– по-друге, це – правило поведінки, пов'язане із волею та свідомістю людини, що виникає у процесі культурного розвитку і соціальної організації суспільства.

Інший російський науковець В.К. Бабаєв слушно зазначає, що норма права – загальнообов'язкове правило, що визнається і забезпечується державою, з якого випливають права і обов'язки учасників суспільних відносин, чії дії повинні бути врегульовані цим правилом як зразком, еталоном, масштабом поведінки [15, с. 30].

Норми права, володіючи якостями норм соціального регулювання, мають свої специфічні ознаки, що виділяють їх з системи інших соціальних норм, а саме:

– закріплюють типові, такі, що часто повторюються соціальні

процеси, що мають цінність для суспільства;

– є моделлю ідеальної поведінки суб'єктів права, виходячи з інтересів всього суспільства;

– носять загальнообов'язковий характер, що передбачає неухильне їх дотримання суб'єктами права, до яких вони адресуються;

– забезпечуються з боку держави [98, с. 137].

Разом із тим, норми права регулюють найбільш важливі суспільні стосунки, що представляють цінність для суспільства, його соціальних груп, особи і виражають ідеї справедливості, свободи, рівності, гуманізму.

Вітчизняні норми права формувалися під впливом римського права та були обумовлені певними процесами та особливостями в романо-германській правовій сім'ї, такими як:

а) вплив схоластів, за допомогою техніки яких здійснювалася ліквідація прогалин та казусів у постулатах римського права, на здобутках яких здійснювався процес створення загальних норм, позбавлених тісного зв'язку із певним судовим прецедентом та здатних бути застосованими до необмеженого кола осіб;

б) об'єднання та згрупування зразків поведінки, за умови яких норма права тлумачиться не тільки як спеціальноюридичний засіб вирішення правових конфліктів, але й як загальна модель поведінки;

в) інституційно-галузева класифікація норм права, за якої в основі побудови системи права та системи законодавства держав романо-германської правової сім'ї поділ права за інститутами та галузями;

д) розробка матеріального права, в контексті якого система відокремлення процесуальних норм права від матеріальних, впроваджена представниками римського права, була завершена завдяки створенню системи матеріального права, для якої характерний високий рівень узагальнення та наукової обґрунтованості [Див.: 163].

Правові норми є різноманітними і їх прийнято класифікувати, тобто поділяти на різні види з огляду на сферу людської поведінки, яку вони

регулюють. Науково обґрунтована класифікація дає можливість систематизувати великий масив правових норм, будувати чітку систему права. З огляду на предмет нашого дослідження ми схильні до загальноприйнятої класифікації норм права із розгортанням таких характеристик [172, с. 159]:

а) за функціями, які виконують:

– регулятивні норми, тобто такі, що спрямовані безпосередньо на регулювання поведінки людей, надаючи учасникам суспільних відносин права і покладаючи на них обов'язки;

– охоронні, які спрямовані на регламентацію міри правової відповідальності, специфічних державно-примусових засобів захисту суб'єктивних прав.

б) за характером правил поведінки:

– зобов'язальні, що встановлюють обов'язковість певних позитивних дій;

– забороняючі, що констатують заборону певних дій,

– уповноважуючі, які надають учасникам право на здійснення певних позитивних дій для задоволення своїх інтересів.

в) за методом правового регулювання:

– заохочувальні, які надають іменем держави певних видів заохочування (нормативні приписи про премії, ордена, медалі);

– рекомендуючі, які диктують бажані державою варіанти регулювання суспільних відносин;

г) за ступенем категоричності:

– диспозитивні, які діють тоді, коли угодою між сторонами не встановлено іншої поведінки);

– імперативні, викладені категорично, коли ініціатива учасників пов'язана з їх підзвітністю.

Якщо існує зовнішня система побудови норм, то повинна існувати і її внутрішня структура – засіб організації змісту правила поведінки, який

міститься в нормі. Таке правило поведінки можливо уявити у вигляді структурних елементів, які послідовно розкривають зміст норми права:

– гіпотези, що вказує на такі життєві обставини, при наявності або відсутності яких норма права вводиться в дію та є необхідним елементом структури, котрий обумовлює обов'язковість наступного елементу;

– диспозиції, що в свою чергу, вказує на правило поведінки, якого мають додержуватись учасники правовідносин. Це стрижень юридичної норми, її серцевина, модель правомірної поведінки;

– санкції – завершальний структурний елемент, що містить вказівку на неблагополучні наслідки, які виникнуть в разі порушення диспозиції. Таке поняття санкції видається логічним із позитивно-правової точки зору. Але з точки зору філософського та соціологічного підходів під санкцією слід розуміти не тільки негативні явища (покарання, засудження), але і позитивні наслідки (заохочення, похвалу) за соціально корисну поведінку [Див.: 163].

Продовжуючи аналіз норми права в значущому для теми дослідження аспекті, варто виокремити такі її особливості:

– містить опис основних ознак акту поведінки (т. зв. матеріальний зміст);

– передбачена в нормі модель поведінки сформульована не пасивно: правова норма вказує на відношення держави до даної моделі і, відповідно, приписує, дозволяє, чи забороняє описану в ній поведінку (т. зв. юридичний зміст);

– майже кожна правова норма закріплює не одну, а декілька моделей поведінки, що регулюється правом. Таким чином, в нормі закріплена модель не стільки індивідуального акту, скільки взаємодії осіб і колективів [194, с. 51].

Місце норми права в механізмі аксіологічно-нормативної детермінації поведінки особи як складової нормативної детермінанти, розглянуте в юридичній літературі достатньо ґрунтовно. Зокрема, пропонується його



поділ на два основних компоненти серед яких:

– закріплена в нормі модель бажаної (допустимої) поведінки усвідомлюється і реалізовується суб'єктом без будь-якого примусу;

– диспозиція норми недотримується (порушується), як наслідок, виникають охоронні правовідносини з проведу покарання правопорушника та відновлення порушених інтересів [109, с. 43].

З огляду на це, специфічне завдання норми в механізмі аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи полягає в тому, щоб:

– визначити загальне коло людей, на які вона поширює свою дію;

– встановити зміст суспільних відносин (зміст поведінки суб'єкта), а також об'єкти правовідносин;

– визначити обставини, за яких особа має керуватися цим правилом поведінки;

– розкрити саме правило поведінки вказівкою на права та обов'язки учасників відносин, що регулюються, характер їх зв'язку між собою, а також державно-примусові заходи, що застосовуються до осіб у разі невиконання ними юридичних обов'язків [19, с. 248].

Попри те, аби достовірно проаналізувати всі можливості впливу норми права на поведінку особи слід вказати на необхідність розгляду правової норми через текстологічний і фізичний; психологічний і духовний зрізи.

Як пише В.А. Бачинін право накреслює нормативний кордон, своєрідну демаркаційну лінію, що відокремлює цивілізованість від нецивілізованості, належне від неприпустимого. Цей нормативний кордон міститься в юридичних текстах [21, с. 488].

Відтак, мова закону – не довільна і допоміжна форма правового мовлення, не закріплений текст, це – посередник правовідносин, виразу правової позиції держави, збудник правового мислення, регулятор правової поведінки тощо. Твердження, що закон є текстом дозволяє нам розглядати його як вербального координатора, регулятора та контролера

правової поведінки соціального суб'єкта зокрема, так і суспільних відносин у цілому. При цьому слід акцентувати, що мова, якою написаний закон, вирізняється абсолютною функціональністю, зорієнтованістю виключно на сферу правовідносин. Мова закону забезпечує переконаність у його непогрішності, відсутності хиб і вад, унеможлиблює будь-яку полеміку щодо висловлених у ньому правових вимог, що сприяє стабілізації та поведінковій рефлексії правового оточення соціальним суб'єктом [17, с. 25].

Окрім цього, мову закону слід вважати закритою, тобто такою, що не показує і не пояснює, а доводить до відома рішення, позицію, наказ; і там, де вона визначає, визначення стає відокремленням добра від зла, вона беззаперечно встановлює праве і неправе, утверджує одну цінність як основу іншої [18, с. 64].

Що стосується фізики закону, то нею, на нашу думку, є сукупність даних про його структуру як нормативно-правового акта, його особливі ознаки, характеристики, властивості та специфіку руху тощо. Вона розглядає будову, загальні властивості та закони руху матерії, забезпечує дієвість процесів розвитку закону, способи його функціонування як регулятора суспільних відносин.

Фізика закону є сукупністю даних про його структуру як нормативно-правового акта, його особливі ознаки, характеристики, властивості та специфіку руху, що виражається у способі функціонування та процесах розвитку. Таким чином, вона розглядає текст норми як сукупність чітко організованих, граматично системно поєднаних лінгвістичних елементів, кожен із яких виконує певні функції [17, с. 86 ].

Психологізм та духовність закону є надзвичайно важливими аспектами в контексті аналізу норми права, здатними виразити його природний зміст. Даний аспект має особливість розкриватися через так званий зворотній зв'язок, коли під його впливом, соціальний суб'єкт формує власну складну морально-правову систему, відчуває потребу

інтелектуального самооцінювання власної правової поведінки, здійснює її кореляцію щодо інших людей, коригує свою поведінку та життєдіяльність.

Як зазначає О.М. Балинська, мова закону розрахована не на спеціаліста-правосприймача, а на кожного дієздатного і правоздатного громадянина як носія правової культури і активного учасника правовідносин. Соціальний суб'єкт виокремлює «цікаві» для себе моменти закону, поєднує їх за тематикою, сферою застосування, важливістю у так звану законодавчу мережу, що впливає на його правовий світогляд (ідеологію), враховуючи власні правові ціннісні орієнтири, тим самим виступаючи своєрідним інтерпретатором закону [19, с. 257]. Користуючись універсальними засобами пізнання (вербальний апарат, логіка, граматики) суб'єкт пропонує власне бачення того, що відбувається, пропонує продукт власного сприйняття, власного мислення, своєї особливої розумової діяльності, тим самими «оприроднюючи» норму позитивного права.

Згадаймо також і те, що, як вже зазначалося вище, правова норма не здійснює прямого, безпосереднього впливу на поведінку конкретної особи. Окремий індивід може не володіти інформацією щодо розміщення її точних координат у площині законодавства, більше того, й не здогадуватися про існування її як такої. Попри те, за посередництвом правової свідомості – синтезованого комплексу юридичної ідеології, психології та настанов, попередньо сформованого засобами соціалізації та правового виховання, – норма права так чи інакше набуває фізичного виразу в актах її реалізації, тобто, діях осіб, становлячи собою правомірну або ж протиправну поведінку.

Таким чином, суттєвий вплив на процес матеріалізації правових норм здійснює громадська свідомість, під якою розуміється виражене у вигляді конкретних понять, суджень та висновків відношення соціальних груп до тих чи інших явищ та процесів суспільного життя, які торкаються загальних інтересів.

Духовна ж складова норми права є запорукою створення ефективного

та справедливого регулятора.

Як зазначає С.С. Сливка, закон базований на духовності – це можливість прояву свободної волі соціального суб'єкта, свободи його мислення, слова, поведінки; особливий атрибут закону.

Духовність – це персоналізований в структурі особистих мотивів двох ключових потреб: ціннісної потреби пізнання і соціальної необхідності жити, діяти для суспільства. Вона синхронізує природне та позитивне право, втілене в законі, робить його мобільним, гнучким і пристосованим до законів природи та здорового глузду; розвиває правотворчу сутність людини та людинотворчу сутність права.

Відтак, одухотворений закон – запорука формування правового світогляду на засадах справедливості [184, с. 145].

Проаналізувавши норму права з токи зору її структури та змісту, спробуємо з'ясувати, яким чином вона матеріалізується в поведінці людей. Впровадження в практику зразків поведінки, які формують зміст права, відбувається шляхом його реалізації, тобто реалізації правової поведінки його носіїв.

Реалізація норм права – впровадження постулатів та їх матеріалізації у практиці людської поведінки (діяльності) суб'єктів права; реалізація виняткової правової поведінки. Як особливий юридичний процес її можна розглядати з об'єктивної та суб'єктивної сторони, де об'єктивна передбачає виконання правомірних дії у строки та терміни, передбачені законом, а суб'єктивна – становить собою відношення суб'єкта до правових вимог і стан його волі в момент вчинення дій, що встановлюються правом [155, с. 164].

Реалізація норм права завжди пов'язана із правомірною поведінкою людей, тобто такою, що відповідає правовим приписам. В одних випадках це активні позитивні дії (використання права, виконання обов'язків), у інших – це бездіяльність (утримання від протиправних дій).

Різноманіття у реалізації норм права зумовлене різноманітністю змісту і

характеру суспільних відносин, засобів правового регулювання, специфікою змісту норм права, формою зовнішнього прояву поведінки тощо [70, с. 451].

Відповідно до характеру дій учасників правовідносин, способи реалізації норм права можна виокремити на:

– дотримання, для якої властиво утримуватися від дій, що заборонені нормами права. Дотримання є тією із форм реалізації правової норми, яка відображається в узгодженні особою правової поведінки відповідно до норм-заборон. Її особливістю є пасивність поведінки, тобто невчинення дій, що заборонені у нормі, виконання правової заборони (напр., дотримання тиші у нічний час доби).

– виконання, є формою реалізації зобов'язальних норм права, що здійснюється в межах активних дій, які необхідно здійснювати незважаючи на своє бажання (напр., оплата за комунальні послуги) [70, с. 271]

– використання права, яке є формою можливого варіанту поведінки – суб'єктивним юридичним правом. Дана форма виявляється у використанні наданих прав за власним розсудом та бажанням. Вона полягає як в активній, так і в пасивній поведінці особи (напр., виборче право).

Це основні форми реалізації права, у ході яких норми права втілюються у життя, завдяки безпосереднім діям суб'єктів.

Отже, як було зазначено вище, норма – первинна «клітина» у матерії позитивного права, правової системи в цілому. Вона є своєрідної мозаїкою, спектром, дифузією рецептованих державою культурних та моральних норм, спрямованих на приведення в лад поведінки особи.

Феномен даної категорії обґрунтовується й тим, що норма права виступає посередником між діяльністю держави та організацією суспільних відносин; є основним засобом у структурі механізму правового регулювання та ключовою ланкою зв'язку в системі «право – свідомість – поведінка». Такі судження дають підстави розуміти норму права в якості

універсальної моделі правової поведінки особи, а акти її реалізації – рушієм для набуття нею матеріалізованого виразу.

#### **4.2 Правовідносини як вимір буття особи у розрізі дозволеного та належного**

Поняття правових відносин є одним з основних у юридичній науці, адже цей елемент правової системи охоплює всі види правового регулювання та його нормативної дії на поведінку людей. Поза правовідносинами право впливає на людську поведінку в ідеологічному, моральному, тобто ціннісному аспекті, у всіх інших випадках – саме з їх допомогою.

Правова поведінка не може існувати без правовідносин, вона реалізується в них. Це конкретна форма буття правової поведінки, площина, що її опосередковує [Див. 134, с. 445]. У взаємодії із нормами права правовідносини утворюють ядро постійного юридичного середовища, в якому продовжувано перебувають його учасники, що часто навіть не усвідомлюють, факту знаходження всередині цих відносин, буття під пануванням права [8, с. 123].

Жодна особа не може залишатися поза соціальними та правовими відносинами, не вступати в них в своїй практичній діяльності, позаяк без цього вона не змогла б реалізувати свої права, можливості, задовольняти інтереси, потреби.

З огляду на це, найбільш загальне визначення правових відносин – це відносини, регульовані (опосередковані) правом. Регульовані, а не врегульовані, адже, як слушно зауважив Ю.К. Толстой, правове регулювання суспільних відносин з виникненням правових відносин не закінчується, а тільки починається [194, с. 35]. Головне у правовідносинах те, що вони виникають на основі правових норм, а їх учасники є носіями взаємних кореспондованих один одному суб'єктивних юридичних прав

(суб'єктивних прав) і суб'єктивних юридичних обов'язків (правових обов'язків). Зв'язок між правом і обов'язком як виявом правової поведінки, а точніше між їх носіями, і є правовідносинами.

На думку Н.М. Крестовської, правовідносини – це суспільні відносини, регульовані нормою права, змістом яких є суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки їх сторін [108, с. 127]. Вони є юридичним виразником економічних, політичних, соціальних, культурних та інших суспільних відносин.

Разом із тим, правові відносини є найбільш поширеним і виразним засобом правової поведінки, втіленням в реальні дії його приписів.

Р.О. Халфіна пропонує такі ознаки правовідносин [211, с. 206]:

- є різновидом суспільних відносин, соціальним зв'язком. Правовідносини виникають між індивідами як суб'єктами права з приводу конкретного блага, чи інтересу;

- є наслідком усвідомленої активності членів суспільного життя, адже вони не здатні виникати, оминаючи свідомість громадян;

- є відносинами з наявним вольовим компонентом;

- виникають, змінюються, припиняються на базі правових норм, виступають одним із засобів їх реалізації, відтак, норми права матеріалізуються у правовідносинах;

- характеризуються двосторонністю, тобто, особливим видом взаємозв'язку між індивідами через їх правовий статус, що зафіксований в нормах права;

- є охоронюваними державою та такими, що забезпечуються заходами державного приусу, хоча, здебільшого здійснюються без застосування імперативного впливу.

Існує й інша класифікація ознак правовідносин, а саме [3]:

- вони є особливим видом суспільних відносин, що виникають між правосуб'єктними членами соціуму і пов'язані з формами їх активності – діяльністю та поведінкою;

– перш ніж зазнати матеріалізації правовідносини виявляються у свідомості людей, які й формують зразок запланованих відносин, посилаючись на наявні в суспільстві ідеали та цінності. Правова наука, за посередництвом правових принципів, вказує на сформовані у суспільстві загальнолюдські пріоритети, що демонструють пануючу ідеологією;

– є усталеними на основі наявних у суспільстві відносин та виконують роль правової репрезентації існуючих у житті відносин, впливають на ту сферу суспільного життя, яка склалася на їх основі та є способом їх правового регулювання;

– рівень правовідносин проявляє діючий авторитет та верховенство правової ідеології, її можливості та результативності;

– учасники правовідносин пов'язані наявністю суб'єктивних юридичних прав (мірою можливої, допустимої поведінки) і суб'єктивними юридичними обов'язками (мірою необхідної, бажаної поведінки), тобто, сторони є правоуповноваженими і правозобов'язаними особами, де права і інтереси певної із них здатні реалізовуватися виключно завдяки виконанню обов'язків іншої із сторін. Згідно цієї схеми, носій суб'єктивного юридичного права є уповноваженою стороною, в той час як носій суб'єктивного юридичного обов'язку є зобов'язаною стороною;

– правова поведінка сторін у правовідносинах є персоніфікованою та детермінованою, а правовий статус – індивідуалізованим. Учасники правовідносин здебільшого наперед відомі, їх дії є узгодженими до виникнення даних відносин;

– є вольовими відносинами, тобто правовідносини не здатні виникати, змінюватися та припинятися без волевиявлення будь-якої із сторін, вони неминуче відтворюються через свідомість учасників суспільних відносин;

– як і правова система в цілому правовідносини є охоронюваними державою, на відміну від більшості інших відносин, що повсякчас виникають та розвиваються у соціумі.



З огляду на зазначені вище ознаки, ми схильні розуміти правовідносини як засіб перекладу загальних приписів норм права в площину суб'єктивних юридичних прав і обов'язків суб'єктів.

Як зазначає С.С. Алексєєв, якщо норма права – регламентатор людської поведінки, то правовідносини – її конкретизатор [8, с. 124].

Таким чином, правовідносини виконують всі ті функції, котрі властиві їм як конкретизатору загальних приписів норм права:

- закріплюють перелік осіб, на яких поширюється дія норм права;
- закріплюють поведінку, яку повинні або можуть наслідувати особи;
- відкривають можливість для приведення в дію спеціальних засобів забезпечення правового обов'язку [117, с. 150].

Як видається, виникненню будь-яких правовідносин неодмінно передують щонайменше три чинники: наявність фактичних суспільних відносин; наявність норми права; наявність юридичного факту – певних об'єктивних обставин, з наслідками настання яких норма права пов'язує виникнення, зміну, припинення правовідносин.

Завдяки законодавчому закріпленню суспільних відносин у нормах права, за настання конкретних, передбачених законодавством умов, правовідносини і стають можливими. Що ж стосується юридичних фактів, то вони виступають у ролі своєрідних важелів, що за певних умов приводять у дію норму права. За їх наявності норма права конкретизується стосовно відповідних суб'єктів.

З огляду на це, видається нелогічним пов'язувати юридичні факти з якоюсь конкретною ланкою механізму правового регулювання, чи виокремлювати їх в окрему стадію, адже юридичні факти становлять собою узагальнюючу категорію, що виражає обумовленість правовідносин, їх виникнення, зміну чи припинення. Вони виконують службову роль, забезпечуючи перехід однієї стадії (регламентації суспільних відносин) до іншої стадії (правовідносин).

Таким чином, юридичні факти не утворюють такої ж самостійної

ланки в механізмі правового регулювання, як норма права, чи правовідносини.

Правовідносини, як відомо, це складна конструкція, котра містить обов'язкові елементи: суб'єкт, об'єкт та зміст (суб'єктивне право та правовий обов'язок).

Відтак, структуру правових відносин можна розділити на чотири необхідних складових: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивне право, правовий обов'язок [182, с. 405]. Якщо з приводу суб'єкта (наявність як мінімум двох суб'єктів права, один із яких є уповноваженою особою, а інший – зобов'язаною) все, до певної міри, ясно, то з приводу об'єкта та змісту правовідносин доволі часто точаться наукові суперечності.

Почнімо з об'єкта: в юридичній літературі існує декілька підходів до категорії «об'єкт правовідносини».

Перший з підходів, котрий обґрунтовує належність до об'єкта правовідносин усіх матеріальних благ та цінностей, з приводу яких правовідносини виникають, є домінуючим у більшості юридичних джерел та називається плюралістичним.

Відтак, об'єктами правовідносин є певні соціальні (матеріальні, духовні та інші), з приводу яких індивіди вступають у правовідносини та реалізують суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Види об'єктів правовідносин поділяються на:

- матеріальні цінності (напр., речі, предмети);
- нематеріальні особисті цінності (напр., життя, здоров'я, гідність, честь, воля, свобода, недоторканість);
- поведінка, дії (бездіяльність) індивідів, певні послуги, продукти духовної, наукової (інтелектуальної) творчості (напр., твори науки та мистецтва);
- цінні папери, документи (напр., акції, облігації, векселі, лотерейні квитки, чеки, дипломи, паспорти).

Другий із підходів, прибічниками якого є О.С. Іоффе, Ю.К. Толстой,

В.Н. Хропанюк іменується моністичним та є, на нашу думку, більш виправданим. Його логіка є такою: сутність суб'єктивного права та правового обов'язку полягає в спрямуванні на забезпечення певної поведінки. Із числа явищ зовнішнього світу тільки вона здатна реагувати на вплив, що чиниться суб'єктивним правом та обов'язком (змістом правовідносин). Жодні матеріальні, чи нематеріальні блага не володіють здатністю до такого реагування, як наслідок, не є об'єктами правовідносин. Одна лише людська поведінка, що виражена в діях або утриманнях від них, здатна реагувати на вплив права.

Іншими словами, об'єктом правовідносин здатні виступати лише дії суб'єктів, адже саме дії та вчинки індивід підлягають правовому регулюванню. Звідси випливає, що у всіх правовідносин єдиний загальний об'єкт. Варто наголосити й на тому, що об'єктом правовідносин в даному ракурсі є сама поведінка особи, але в жодному разі не сама особа, яка згідно концепції сучасної юриспруденція відіграє виключно роль суб'єкта правовідносин [194, с. 34].

Як видається, правові відносини виникають між суб'єктами стосовно об'єктів та завжди містять юридичний і фактичний зміст. Останній передбачає конкретні дії учасників правовідносин, в яких реалізуються їхні права та обов'язки.

Фактичний зміст є унікальним та неповторним у кожній окремій юридичній ситуації, індивідуальним варіантом реалізації права та виконання обов'язку, безпосередньою дією, в якій реалізуються права та обов'язки сторін, в той час як юридичний зміст типовий для певного виду правовідносин. Він проявляється через квінтесенцію суб'єктивного права та правового обов'язку та становить собою каркас для правовідносин та поведінки особи, котра в них реалізовується.

Суб'єкти правовідносин є конкретними індивідами, фізичними чи юридичними особами, що на основі норм права здатні виконувати роль сторін правовідносин, бути носіями правової поведінки, правового статусу

особи. Участь сторін у правовідносинах детермінується їх:

– правоздатністю – здатністю індивіда мати перелік певних прав та обов'язків;

– дієздатністю – здатність індивіда набувати та реалізовувати суб'єктивні права та правові обов'язки.

Змістом дієздатності є можливість:

– набувати певні суб'єктивні права й правові обов'язки;

– реалізовувати суб'єктивні права й правові обов'язки;

– нести відповідальність за протиправну поведінку.

Відтак, правова поведінка особи знаходить свій прояв у двох основних формах:

– суб'єктивному праві;

– правовому обов'язку [125, с. 197].

Суб'єктивним правом виступає закріплена у нормах права свобода індивіда реалізовувати власні юридичні суб'єктивні права і юридичні суб'єктивні обов'язки на свій розсуд. Це можливість, яка дозволяє індивіду поводитися певним чином, вимагати від інших індивідів належної правової поведінки, а також можливість звернення до держави за захистом свого суб'єктивного юридичного права; відтак, це вид і міра дозволеної (можливої) поведінки особи, охоронювані та забезпечувані державою, що належить особі незалежно від перебування в правовідносинах, тобто, здатні реалізовуватися і поза ними.

Серед ознак суб'єктивного права відзначимо, що:

– суб'єктивно право є можливою поведінкою;

– може бути реалізоване уповноваженим суб'єктом у своїх інтересах;

– може бути реалізоване в певних межах, визначених нормою права;

– забезпечується державою шляхом покладення відповідного обов'язку на іншу особу [120, с. 119].

Зміст суб'єктивного права знаходить вираз у двох основних правомочностях:

– праводії, включаючи правокористування, тобто право уповноваженої особи на певні активні дії;

– правовимозі, включаючи право вимоги, тобто права уповноваженої особи вимагати певної поведінки від інших суб'єктів.

Суб'єктивне право є зворотною стороною правового обов'язку. Останній становить міру належної поведінки особи, що забезпечується заходами державного примусу.

Правовий обов'язок є закріпленням в нормах права певної необхідності щодо правової поведінки в межах інтересах управленої сторони.

Серед ознак правового обов'язку:

- є необхідною поведінкою;
- виконується в певних межах, визначених нормою права;
- виконується в інтересах певного суб'єкта;
- забезпечується засобами державного примусу, зокрема – правової відповідальності [119, с. 23].

Зміст правового обов'язку виявляється у:

- необхідності вчинення активних позитивних дії на користь управленої сторони;
- необхідність утримуватися від активних позитивних дії, що заборонена нормою права.

Основними формами правового обов'язку є:

- зобов'язання дією, тобто обов'язок особи вчиняти, або утриматися від вчинення певної дії;
- зобов'язання виконанням, тобто обов'язок особи певним чином реагувати на законну вимогу;
- зобов'язання зазнавати певних незручностей, тобто обов'язок особи зазнати обмеження поведінки, в цілях виконання обов'язку [123, с. 354].

Як бачимо, за допомогою суб'єктивного права та правового обов'язку правовідносини можуть підлаштувати людську поведінку до суспільно

бажаних вимог. Окремі із обов'язків виникають за бажанням суб'єкта права, інші – покладені на нього відповідно до його соціальної ролі, згода останнього в цьому випадку необов'язкова, а невиконання карається. Даний механізм, посередництво у якому відведено системі правовідносин запобігає виникненню хаосу та свавілля в державі та у цілому світі.

Разом із тим, варто зазначити, що існують спеціалізовані види правовідносин, функціонування яких спрямовано на виконання конкретної функції. Відповідно до цього окремі види правовідносин поділяють на:

– загальнорегулятивні, що виникають безпосередньо на підставі закону. Вони наділяють усіх адресатів однаковими правами чи обов'язками без будь-яких умов (напр., інститут громадянства; обов'язок несення військової служби);

– конкретнорегулятивні, що утворюються на основі правомірної поведінки суб'єкта, тобто такої, яка відповідає нормам права (напр., інститут шлюбу);

– охоронні – виникають з факту неправомірної поведінки суб'єкта як реакція держави на таку поведінку, тобто відновлення порушеного права, рівноваги у суспільстві (напр., адміністративне стягнення) [9, с. 75].

З огляду на вищенаведене, перший прошарок в процесі регулювання правом поведінки особи – це загальнорегулятивні відносини. Вони утворюють загальну масу правовідносин в суспільстві. Мета їх полягає у врегулюванні суспільних відносин шляхом встановлення суб'єктивних юридичних прав та суб'єктивних юридичних обов'язків. Як наслідок, їх можна назвати правовстановлюючими.

Загальнорегулятивні правовідносини виконують роль закріплення кола суб'єктів права, їх юридичного статусу. Разом із нормами права вони утворюють основу, на якій потім складаються багаточисленні і різноманітні конкретнорегулятивні відносини.

Як бачимо, з позиції наведеної вище, право регулює суспільні відносини та поведінку людей не лише у випадках, коли виникають

конкретні правові відносини зі строго визначеними суб'єктами. Існування особи як суб'єкта права пов'язане з певним масивом суб'єктивних юридичних прав, а це вже само собою спрямовує поведінку осіб. Загальнорегулятивні правовідносини, ядром яких є правосуб'єктність особи, відповідно до цього, не конкретні, індивідуалізовані зв'язки між визначеними особами, а специфічний стан, в якому знаходиться суб'єкт права і який визначає його становище та поведінку відповідно до інших осіб.

Як слушно зазначає М.І. Матузов, загальнорегулятивні правовідносини спрямовані на закріплення існуючих у суспільстві порядків, та, разом із нормами, створюють ту основу, на якій згодом утворюються багаточисленні та різноманітні конкретні правовідносини [129, с. 105]. Останнім відведено важливе місце в механізмі правового регулювання поведінки особи. Їх значення виявляється у закріпленні конкретної поведінки суб'єктів, змісту їх конкретних прав і обов'язків. Якщо загальні правовідносини є наслідком дії норм, що спрямовані на регулювання постійно існуючих і всеохоплюючих відносин, котрі охоплюють найважливіші сфери суспільного життя, то конкретні виникають в результаті застосування норм права до окремих випадків, фактів, деліктів. Вони нерідко взаємодіють між собою та становлять робочу частину механізму регулювання правом, спрямовану на здійснення його регулятивних функцій – закріплення, впорядкування та розвиток суспільних відносин. Це друга, та разом із тим, чи не найголовніша, стадія конкретизації загальних приписів правових норм, котра реально виражає найбільш важливі канали дії права на життя соціуму [7, с. 168].

В процесі правового регулювання виникають охоронні правовідносини, що опосередковують охоронну функцію права. Вони мають характер факультативних та забезпечують реалізацію заходів державного примусу щодо осіб, які порушили юридичні обов'язки. В межах цієї категорії правових відносин, що спрямовані на превенцію та

елімінацію антисупільної поведінки та ресоціалізацію її носія, здійснюється захист суб'єктивних прав, реалізується правова відповідальність, відновлення соціальної справедливості.

Отож, правовідносини у всій сукупності змістових та функціональних елементів відіграють роль конкретизатора та реалізатора поведінки суб'єктів права, є їх правовою дійністю та буттям, що організовує суспільні відносини, впорядковують їх, надаючи правових форм.

Усі суспільні зв'язки, стани, кореляції, правомочності, обов'язки, залежності, відповідальності, взяті у значущому для права вимірі, і є правовідносинами [130, с. 155]. Це надзвичайно важливі компоненти правової матерії, які здатні регулювати правову поведінку особи відносячи її, у відповідності до свого змісту, до категорії «дозволеного» як права та «належного» як обов'язку.

### **4.3 Правова відповідальність як діалектика «свободи» та «обов'язку»**

Відповідальність – полідисциплінарне та багатоаспектне поняття, що є категорією філософії, психології, права, соціології, етики.

З точки зору філософії відповідальність відображає особливе соціальне та морально-правове ставлення особи до суспільства, що характеризується виконанням свого морального обов'язку та суспільних норм [204, с. 156].

Таким чином, у філософії відповідальність означає: визначеність, надійність, чесність, усвідомлення і готовність визнати себе першопричиною своїх вчинків, готовність діяти раціонально для блага людей. Її передумовою є свобода – здатність людини чинити відповідно до своїх бажань, інтересів і цілей на основі знання об'єктивної дійсності. Інакше кажучи, свобода є наявністю варіантів витоку подій, яка, в свою чергу, володіє низкою ознак: [157, с. 76]



– є формально визначеною, тобто однозначно зафіксованою у формі моделі поведінки в нормах права;

– є рівною – засади єдині для усіх суб'єктів;

– є справедливою, тобто такою, що відображає об'єктивно сформоване відношення свободи вибору варіантів поведінки особи та їх обмежень;

– є легітимною – запровадженою у встановленому законом порядку.

Разом із тим, як зазначає Г.В. Гарісон, свобода багато чого вимагає від особи, покладаючи на її плечі майже непосильний тягар відповідальності [240, с. 134].

З огляду на це, видається, що ці дві категорії нерозривно пов'язані одна з іншою. Якщо свобода – це можливість обирати вид і міру поведінки, то відповідальність (через призму правового обов'язку) – є обумовленою нормами права необхідністю слідувати певному її виду.

Правова відповідальність, як різновид загальнофілософської – є невід'ємною складовою правової системи суспільства, самостійним юридичним інститутом, здатним регулювати поведінку людей двома основними іпостасями:

– страхом перед несенням покарання за неправомірні дії;

– безпосереднім його несенням у випадку вчинення останніх. Як один із факультативних елементів механізму правового регулювання, у розумінні його настання у випадках протиправної поведінки суб'єкта, правова відповідальність є важливою передумовою існування демократичної, правової держави. Ось чому в юридичній науці однією з найактуальніших проблем залишається з'ясування питання сутності, змісту, обсягу та інших аспектів правової відповідальності.

Варто зазначити, що інтерес до проблем правової відповідальності почав активно проявлятися з кінця 50-х початку 60-х років XIX століття [28, с. 17].

Попри те, в правовій літературі й досі немає єдиної думки з приводу

визначення поняття «правова відповідальність». Відсутність легального визначення створює об'єктивні труднощі для аналізу цієї правової категорії [195, с. 39].

Поняття правової відповідальності в науковій літературі використовується не лише як уявлення про справедливу компенсацію за правопорушення, але і як відповідальність в межах правомірної поведінки учасників суспільних відносин.

Існує декілька концепцій розуміння інституту правової відповідальності:

Як зазначає В.В. Оксамитний, під правовою відповідальністю зазвичай розуміють [143, с. 193]:

- покарання, кару правопорушника;
- реалізацію санкції правової норми;
- міру державного примусу, яка виражається у негативних наслідках для правопорушника;
- обов'язок зазнавати певні позбавлення особистого або майнового характеру;
- результат заснованого на законі осуду (негативної оцінки) вчиненого правопорушення і його суб'єкта;
- особливі й охоронювані правовідносини, що виникають у зв'язку з правопорушенням;
- певну стадію розвитку охоронюваних правовідносин, які виникли у момент здійснення правопорушення.

Продовжуючи хід нашого дослідження, зазначимо, що на думку Річарда Маккеона, відповідальність – не провина, це упевненість.

Послідовники зазначеної токи зору в її чистому вигляді вважають юридичне вживання слова «відповідальність» невиправданим. Адже, там де люди переймають на себе відповідальність за свої дії, там немає злочинів [245, с. 108].

Наведена вище теза містить у собі раціональне зерно, втім, на нашу думку, тлумачення через її призму правового розуміння інституту відповідальності є невиправданим. В даному випадку, автор веде мову про відповідальність у вузькому розумінні слова – ретроспективну відповідальність, під якою розуміємо покарання. Позитивна ж сторона відповідальності не розглянути тут як така.

Попри те, і серед юристів існують науковці, що здатні розуміти відповідальність виключно як санкцію – захід, що застосовується для примусу, або заохочення особи до виконання норм права [52, с. 33].

Як зазначає І.Ю. Настасяк, з огляду на вплив санкцій на поведінку людей, слід виокремити чотири головних їх типи [140, с. 89]:

– формальні позитивні санкції – публічне схвалення з боку офіційних організацій: грамоти, премії, титули і звання, державні нагороди і високі посади. Вони тісно пов'язані з наявністю приписів, які окреслюють як саме має поводитися особа і які стимули передбачені за дотримання нею приписів;

– формальні негативні санкції – покарання, передбачені законами, постановами, інструкціями і розпорядженнями: догана, службове стягнення, штраф, звільнення з роботи, позбавлення громадянських прав, ув'язнення, арешт, тощо. Вони пов'язані з наявністю приписів, які регулюють поведінку особи і вказують, яка кара передбачена за недотримання цих норм;

– неформальні позитивні санкції – публічне схвалення з боку неофіційних осіб та організацій: публічна похвала, комплімент, мовчазне схвалення, оплески, слава, усмішка тощо.

Таким чином, якщо особа виходить за межі суспільних та правових норм, а її поведінка не відповідає соціально-правовим очікуванням, вона неодмінно стикається із санкціями, тобто з реакцією суспільства та держави на відхилення від морально обґрунтованої та нормативно врегульованої поведінки.

Схожою є думка вчених, які здатні ототожнювати поняття «правової відповідальності» і «державного примусу» – психологічного, матеріального, або фізичного впливу повноважених органів державної влади на особу з метою примусу її діяти згідно волі владного суб'єкта, в інтересах держави [166, с. 55].

Форми державного примусу є достатньо різноманітними: перевірка документів, припинення або обмеження руху транспорту, затримання, привід, обшук, інші заходи. Основним завданням державного примусу є захист громадського порядку, що в певній мірі збігається із метою правової відповідальності – ліквідації правопорушень у суспільстві.

На нашу думку, такі концепції є недовершеними, адже відповідальність становить собою ще і важливу моральну і соціально-психологічну властивість, що передбачає свідоме дотримання імперативу, вміння та бажання особи діяти в ім'я досягнень суспільно важливих, значущих цілей. Зрештою, процес тривоги та хвилювання з'являється саме тому, що особа відчуває відповідальність за свій вибір [195, с. 83].

Однак, на думку більшості сучасних дослідників, правова відповідальність і державний примус не одне і те ж. Вони співвідносяться як частина та ціле [145, с. 87].

Таким чином, категорія «відповідальність» поєднує дві форми:

- відповідальність як реакція суспільства на поведінку;
- відповідальність як система вимог індивіда на вимоги суспільства.

В даному ракурсі, а також, через призму відмінності права і закону, виникає можливість коригувати розуміння категорії відповідальності, а саме – розрізнити поняття правової та юридичної відповідальності.

Ототожнення правової і юридичної відповідальності, джерелом якої є лише воля держави, виражена в праві (законі), обумовлено нормативно-позитивістським підходом до розуміння права (закону). Такий підхід ігнорує аксіологічний підхід до змісту права і закону, правової і юридичної відповідальності.

На думку, Н.В. Вітрука, правова відповідальність – це відповідальність, яка встановлюється відповідно до вимог ідеального (природного) права, його цінностей. Вона найбільш тісно пов'язана з принципами свободи, справедливості і рівності. Правова відповідальність лежить в основі юридичної відповідальності. Розрізнення правової і юридичної відповідальності має практичне значення головним чином для законодавця, коли він формулює положення законів, що стосуються тих чи інших видів юридичної відповідальності, різних її аспектів [33, с. 57].

Правова відповідальність знаходить вихідний, первинний вираз в нормах конституції, які закріплюють правові основи правової відповідальності. Конституційні положення, присвячені правовій відповідальності, отримують конкретизацію і розвиток в нормах поточного (галузевого) законодавства.

В розробку теорії позитивної правової відповідальності в добровільній формі її реалізації значний внесок вніс Д.А. Липинський. Вчений розглянув цілі, завдання та функції, нормативність, зміст правовідносин позитивної правової відповідальності, місце і роль правозастосовчих актів у добровільній реалізації позитивної правової відповідальності тощо.

Вчений визначив позитивний юридичний обов'язок як необхідність дотримання правових норм, які реалізуються в правомірній поведінці суб'єктів права, одобрюваній та заохочуваній державою [119, с. 359].

На думку автора, позитивна правова відповідальність в добровільній формі ґрунтується на правових нормах, реалізується в регулятивних правовідносинах, та, як наслідок, забезпечується переконанням, заохоченням, або примусом.

Позитивний аспект правової відповідальності полягає у сумлінному (належному) виконанні суб'єктами покладених на них обов'язків.

Відтак, позитивна відповідальність, на відміну від негативної, не тимчасова і не примусова, а постійна (перманентна); добровільна і глибоко усвідомлена відповідальність особи за свою поведінку в сьогоденні і

майбутньому, за належне виконання своїх юридичних обов'язків і суспільного обов'язку. Вона передбачає не тільки контроль особи за своїми діями, але і позитивну реакцію на контроль суспільства, держави.

Це не що інше, як міра вимогливості людини до себе.

На думку В.К. Грищука, позитивна відповідальність є різновидом правомірної поведінки особи, змістом якої є:

- дотримання (напр., невчинення правопорушення);
- виконання (напр., професійний обов'язок);
- використання (напр., здійснення права).

В той самий час стадіями позитивної відповідальності як різновиду правомірної поведінки є:

- виникнення (набрання чинності певного нормативно-правового акта);
- здійснення (період усвідомленого дотримання заборони, чи виконання обов'язку);
- припинення (втрата чинності певного нормативно-правового акта) [45, с. 657].

Отже, правова відповідальність у позитивному (активному, перспективному) аспекті розглядається як усвідомлення особою змісту і значення власної поведінки, узгодження його зі своїм правовим статусом, суспільним обов'язком в реалізованій та планованій поведінці, у той час як відповідальність у негативному (ретроспективному) аспекті розуміється як покарання за вчинене діяння, за порушення вимог норм права, яке вже відбулося.

Позитивна відповідальність пов'язана не тільки з сумлінним виконанням обов'язків, але і з ініціативним, творчим використанням прав і свобод, з «боротьбою» («війною») за права і свободи людини, за забезпечення і захист своїх законних інтересів. Вона володіє морально-політичним, соціально-психологічним, мотиваційно-інсталяційним і юридичним аспектами в межах правомірної поведінки.

Осмислення позитивної відповідальності у всіх галузях права, починаючи з конституційного і аж до кримінальної, є не що інше, як пошуки шляхів формування конституційно-правового світогляду, підйому правосвідомості та правової культури, підвищення почуття суспільно-правового, громадянського обов'язку, тобто розвитку ініціативного, творчого підходу до проблем правомірної поведінки, спрямованого на досягнення оптимального результату, в тому числі в межах її аксіологічно-нормативної детермінації.

З огляду на вищезазначене, найбільш логічною та комплексною, в межах узагальненого для правової та юридичної відповідальності визначення, видається дефініція запропонована Д.А. Липинським.

На думку цього вченого, відповідальність – це правове явище, що розглядається в динаміці, сутністю якого є взаємозв'язок позитивної відповідальності, диспозиції та санкції правової норми, заходів державного примусу, які забезпечують відповідну поведінку осіб [119, с. 357].

Що стосується дослідження змісту правової відповідальності, то, воно передбачає з'ясування її ознак, внутрішньої структури, елементного складу та функцій. Останні, в свою чергу, розкривають її мету.

Відтак, серед характерних ознак правової відповідальності виокремимо такі:

- вона є самостійною правовою категорією, що розглядається як у вузькому так і в широкому розумінні;

- в її основі лежить норма права;

- поєднує у собі міру допустимої та належної поведінки особи, є одним із основних засобів її регулювання;

- в необхідних випадках матеріалізується у специфічному державному впливі та реалізується за допомогою засобів державного примусу [144, с. 347].

На думку М.П. Трофімової, зміст правової відповідальності становлять:

- суб'єкти – деліктоздатні особи;
- об'єкти – те, на що вона спрямована;
- засоби здійснення;
- фактичні і формальні підстави;
- загальносоціальні та юридичні наслідки; правовідносини;
- норми правової відповідальності [196, с. 7].

Заслужують на увагу міркування Г.Х. Ефремової, котра серед структурних елементів відповідальності зазначає зв'язок трьох ланок:

«хто – за що – перед ким» [53, с. 57].

Таким чином, в якості структурних елементів відповідальності розуміємо:

- конкретну особу;
- те, за що суб'єкт несе відповідальність;
- об'єкт посягання, що задається системою правил, норм; вказівку на того, перед ким особа відповідає [53, с. 201]. Це може бути як зовнішній механізм контролю – суспільство й держава, так і внутрішній – совість.

Що стосується функцій правової відповідальності, то на думку П.М. Рабіновича, такими є головні вектори юридичного впливу як на поведінку особи-правопорушника, з метою захисту правопорядку і виховання суб'єктів суспільних відносин, що здатні скоїти правопорушення [168, с. 75].

Серед таких має місце:

- превентивна (попереджувальна) функція, що проявляється як правовий вплив норм правової відповідальності на поведінку суб'єктів суспільних відносин, який полягає у викоріненні їхньої антисоціальної поведінки (реальної або допустимої);
- виховна, що полягає у охороні суспільного правопорядку та вихованні людей;
- репресивна (каральна), яка, у великій мірі, завдячує своєю появою існуванню в суспільстві інституту делінквентної поведінки як соціального



та філософського феномена.

Така поведінка спричиняє потребу в існуванні пенітенціарної системи, основною функцією якої є перевиховання та ресоціалізація засуджених, поведінка яких підпадає під категорію відхилення не лише від заданих суспільством зразків (девіація), а перш за все, від норм, що диктуються буквою закону (делінквентність) [88, с. 635];

– компенсаційна (поновлювальна), що реалізується як поновлення втраченої справедливості в суспільстві та відшкодування завданої шкоди;

– сигналізаційна (інформаційна), як така, що здатна повідомляти про рівень правової культури в суспільстві, передбачати динаміку та тенденції правопорушень тощо.

В той самий час, перераховані вище функції правової відповідальності М.П. Трофімова відносить до категорії спеціальноюридичних, та виокремлює окрім них загальносоціальні, куди відносить захист від протиправних посягань, ідеологічну, психологічну функції тощо. Так класифікація, на нашу думку, є більш комплексною та логічно виправданою [196, с. 8].

Таким чином, правова відповідальність є одним із ключових елементів правової системи суспільства, необхідність якої знаходить своє пояснення в цінності самого права, об'єктивній властивості, яка робить його одним із найефективніших регулятором людської поведінки.

Інститут правової відповідальності виступає діалектикою поєднання свободи та обов'язку, адже правова свобода нерозривно пов'язана із правовим обов'язком, інакше б вона перетворилась у свавілля.

Як зазначає, М.О. Ричков, бути вільним – значить бути відповідальним. Кожна людина вільна робити те, що не порушує свободи іншої людини. Якщо не дотримуватися цього правила, то у суспільстві буде відбуватися війна «всіх проти всіх», отже ніякої свободи не існуватиме [172, с. 89].

З огляду на вищезазначене, в низці публікацій юридичної,

психологічної та педагогічної тематики запропоновано систему формування (ініціювання) відповідальної поведінки як такої, що апріорі спрямована на позитивне виконання обов'язків.

Однією із спонук до такої поведінки психолог М.В. Савчин називає відчуття особою власної значущості та компетентності у конкретній ситуації, а також підкреслює факт переживання позитивних емоцій як чинника, котрий збільшує ймовірність відповідальної поведінки [177, с. 364].

Відповідальність є важливим засобом становлення та виправлення людської поведінки. Вона становить собою один із елементів механізму правового регулювання поведінки особи, а як наслідок, підтримання правопорядку в суспільстві.

Як наслідок, слід зазначити, що визнання відповідальності суб'єктів права через призму правової поведінки та введення в науковий обіг категорії позитивної відповідальності збагачує теорію правової відповідальності.

Разом із самостійним значенням цієї проблеми вона дає можливість глибше та повніше зрозуміти природу, сенс і призначення ретроспективної (негативної) правової відповідальності, яка має на меті не лише справедливу компенсацію за за протиправну поведінку (правопорушення), але і стимулюючий вплив на поведінку суб'єктів права як тепер, так і в майбутньому.

Відтак, позитивна відповідальність у правовій поведінці є одним із найважливіших регуляторів суспільних відносин, істотний елемент аксіологічно-нормативної детермінації, адже головне в правовому регулюванні – це досягнення правомірної поведінки.

Окрім зазначеного вище, варто вказати на той факт, що правова відповідальність у різних формах її прояву далеко не завжди становить собою щось негативне та вороже відносно природи особи. Адже у переважній більшості випадків вона реалізується не за допомогою

імперативного впливу права чи державного примусу, а переходить у внутрішню індивідуальну детермінацію поведінки особи, мірилом якої є суспільна думка та совість.

Позитивна правова відповідальність, суть якої полягає в активному виконання вимог норм внутрішнього і міжнародного права, є безперечна соціально-правова та конституційна цінність [33, с. 134], складова частина більш загального питання про підвищення ефективності правового регулювання аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи, дії права в цілому.

Все це передбачає більш широкий спектр досліджень проблеми правової відповідальності на межі філософії, соціології, психології та правової науки.

З огляду на це, видається можливим та доцільним продовжувати плідні пошуки у сфері даної проблеми як в межах аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки, так і у правовій науці в цілому.

### **Висновки до четвертого розділу**

Правове регулювання – нормативна дії на суспільні відносини системи спеціальноююридичних засобів: норм права, правовідносин, правової відповідальності, що спрямована на впопорядкування усвідомленої соціально значущої поведінки особи. З його допомогою висвітлюється головні якості права – здатність чинити реальний регулятивний вплив на конфлікти інтересів, що виникають у соціумі, бути верховним контролером суспільного життя.

Будучи складно організованим соціально-правовим феноменом, окрім притаманних йому специфічних властивостей, правове регулювання володіє унікальною структурою, основними елементами якої є:

– норми права – встановлені або санкціоновані, а також охоронювані державою правила поведінки, що визначають права і й обов'язки осіб у регульованих суспільних відносинах;

– правовідносини – форма буття права, якої набуває фактична правова поведінка у формі відносин, що врегульовані нормами права;

– правова відповідальність як специфічний зв'язок гіпотези, диспозиції та санкції норми права, позитивної відповідальності й державного примусу, що забезпечують відповідну правову поведінку осіб.

Такою є його вертикальна побудова з точки зору структурних елементів, що відображають стадії правового регулювання.

Норми права, регулюючи найбільш важливі суспільні стосунки, становлять собою цінність як для суспільства, так і для його окремих соціальних груп, конкретної особи, володіють переліком ознак, серед яких: закріплення типових, тобто таких, що часто повторюються соціальних процесів, які мають цінність для суспільства; здатність виступати моделлю ідеальної поведінки суб'єктів права; властивість бути носієм загальнообов'язкового характеру права, який забезпечуються державним примусом.

Специфічне завдання норми права в процесі регулювання правом полягає в тому, щоб: окреслити загальну площину осіб людей, на які вона поширює дію, встановити зміст суспільних відносин, та розкрити саме правило поведінки вказівкою на права та обов'язки учасників відносин, що регулюються, характер їх зв'язку між собою, а також державно-примусові заходи, що застосовуються до осіб у разі невиконання ними юридичних обов'язків.

З огляду на це, норма права як регулююче правило, що вказуючи на границі свого вживання формулює загальну модель правової поведінки особи, в той час як роль актів її реалізації – виконання, дотримання та використання права – зводиться до матеріалізації даної норми в практиці правової поведінки.

Правовідносини – як вимір буття правової поведінки особи у системі регулювання правом виконують своєрідну посередницько-організаційну функцію.

У всій сукупності її змістових та функціональних елементів вони відіграють роль конкретизатора та реалізатора поведінки суб'єктів права, організовують суспільні відносини, впорядковують їх, надають їм правових форм.

З огляду на це, правовідносини – є суспільними відносинами, врегульованими нормою права, змістом яких є суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки їх сторін.

В контексті регулювання поведінки особи їх визначення зводиться до найбільш поширеного і виразного засобу реалізації правової поведінки, втілення в реальні дії його приписів.

Однією з істотних категорій, що забезпечують механізм правового регулювання є інститут правової відповідальності.

Як було зазначено вище, його сутність виявляється у взаємозв'язку гіпотези, диспозиції та санкції норми права, позитивної відповідальності, державного примусу, які забезпечують відповідну правову поведінку.

З точки зору аналізу наукового феномена, правова відповідальність як міра вимогливості особи до власної правової поведінки є діалектичним поєднанням категорій «правової свободи» та «правового обов'язку», у тому розумінні, що правові свободи є варіантами допустимої правової поведінки індивіда, яку він здійснює за своїм вибором і на власний розсуд в межах відповідних норм права, а правові обов'язки є варіантами необхідної правової поведінки індивіда, суть яких в обов'язковому виконанні зазначених в нормах права дій, або в утриманні від тих з них, які забороняються.

Відтак, сукупність зазначених вище компонентів, в аспекті їх взаємодії, й становить собою один із ключових явищ правової дійсності – феномен правового регулювання – нормативний зріз дії права, що є

позитивно-правовим компонентом у механізмі аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи.

## ВИСНОВКИ

У результаті дисертаційного дослідження, виконаного на основі осмислення наукових праць у сфері правової поведінки особи, запропоновано нове наукове вирішення поставлених задач, що полягає у висвітленні правової природи, властивостей, структури і сутності аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи та її механізму, а також з'ясування їх значення у філософсько-правовому феномені поведінки особи, та дозволяє зробити висновки, що мають наукове і прикладне значення та полягають у такому:

1. Процес дослідження проблеми взаємовідносин особи та права не втрачав своєї актуальності крізь призму усієї історії людства. Науковий доробок вчених на цю тему є достатньо потужним, адже своєю проблематикою вона стосується найширшого кола питань: від історичних витоків становлення людської поведінки як соціального феномена до правової відповідальності, що водночас є одним із видів правової поведінки та покаранням за той її вид, що не узгоджується з правом. Втім на сьогодні відсутнім є комплексний філософсько-правовий аналіз проблеми правової поведінки особи, котрий би цілком розкривав зміст її аксіологічно-нормативної детермінації. Понятійно-категоріальний апарат дослідження й досі недостатньо сформований, характеризується недовершеністю, дублюванням термінів та невиправданим запозиченням іншомовних слів, тому потребує подальшого розвитку та вдосконалення.

2. Сучасна наукова парадигма вказує на наявність декількох концепцій щодо розуміння поняття «поведінка особи», а саме: психодинамічної, еґо-теоретичної, диспозитивної, біхевіористичної, соціально-когнітивної, гуманістичної, феноменологічної тощо. Втім усі вони сходяться у твердженні, що поняття «поведінка особи» вказує на власне людський вияв усвідомленої активності, що має індивідуалізоване забарвлення.

Одним із першим наукових підходів до пізнання та розуміння феномена поведінки особи був біологічний. Представники цього підходу проводили паралелі між поведінкою біологічних та соціальних організмів. Розглядаючи поведінку особи як результат тривалої біологічної еволюції, вони відслідковували зародження складних форм людської діяльності від найпростіших одноклітинних організмів.

Наступний з напрямів дослідження поведінки особи – психологічний. Серед сукупності психологічних течій, що значну увагу звертають на феномен поведінки, варто виокремити теорію психоаналізу та біхевіоризм. Засновник першої з них на основі постулатів природничих наук і, наслідуючи натуралістичний стиль мислення, головним рушієм поведінки особи вважав сексуальний інстинкт. З огляду на це, сутність психічної організації особи є природно детермінованим механізмом перетворень її статевої енергії. Водночас прибічники теорії біхевіоризму вважали, що предметом дослідження може бути лише поведінка, яка виражається в доступному об'єктивному відображенні матеріальних процесів, а не психічних станів. Така поведінка складається із трьох елементів: фактора впливу, відповіді на вплив та підкріплювального наслідку (системи заохочень або покарань).

Соціологічне вчення про поведінку особи інтегруючим чинником усього соціального життя визнає колективний інстинкт. Таким чином, соціальна поведінка особи трактується як система або сукупність взаємопов'язаних дій та вчинків особи, котрі визначаються потребами, мотивами, інтересами, спонуками та формами суспільного життя, серед яких – потреби у спілкуванні, міжіндивідуальних зв'язках, творчості, прагненні до пізнання, уподібненні, освоєнні буття.

3. Структура правової поведінки особи одночасно організовується на чотирьох рівнях та ланках, які характеризуються різними категоріями складності. Перший рівень – це реакція суб'єкта на актуальну правову ситуацію, на специфічні впливи правового середовища, що змінюють один



одного (поведінкові акти). Другий – звичні дії чи вчинки, які є елементами правової поведінки, комбінаціями її цілеспрямованих актів, що підпорядковуються уявленню про те, якого результату слід досягти. Третій – це чітка послідовність правових учинків або дій особи у правовій сфері, що спрямовані на досягнення певного результату. Четвертий рівень – це отримання результату, на який спрямовувалась правова поведінка, що водночас є благом, яке знаходиться під правовою охороною.

Що стосується ланок правової поведінки, то першою із них є мотив – рушійна сила, що спонукає особу до дії. Наступною серед ланок є планування та прийняття рішення, що передбачає визначення й оцінку можливостей для задоволення своїх потреб та інтересів і вибір об'єктів, на які буде спрямована правова поведінка. Завершальним етапом є виконання цього рішення, тобто вибір поведінки, який є результатом взаємодії правової ситуації та особистих мотивів суб'єкта. Після його завершення настають ті чи інші правові наслідки, що підкреслює необхідність механізму детермінації правової поведінки особи.

Коли йдеться про типологічний вимір правової поведінки, варто зазначити, що будь-які поведінкові прояви особи можна класифікувати на: акти, що є дією, та акти, що є бездіяльністю. Акти-дії, своєю чергою, поділяються на бажані (такі, що є рекомендованими, а не необхідними); належні (такі, що відповідають уявленням про належну поведінку); та заборонені (такі, що суперечать уявленням особи про належну поведінку). Акти-бездіяльності поділяються на акти-утримання та акти-терпіння. В кожній із цих категорій вчинків міститься низка компонентів, котрі в свою чергу, супроводжуються специфічними психічними процесами, що наділяють учасників суспільних відносин правами та обов'язками.

4. Правова поведінка, маючи не лише статичні, але й динамічні властивості, здатна до еволюції паралельно із ходом історії. Антропо- і соціогенез та біологічна еволюція людини призвели до формування

людського мислення, активність людини все більше характеризувалася спрямованістю на досягнення конкретної мети та перетворення світу, тобто, мала характер діяльності – архетипу подальших форм поведінки, що відрізняється інтенсифікацією своїх основних характеристик: цілеспрямованості, мотивації, усвідомленості, володіння способами і прийомами дій, емоційності, а також наявністю таких властивостей, як ініціативність і ситуативність.

Окрім цього, правова поведінка особи крізь призму історії визначалася не лише часовою, але й просторовою детермінантою – загальною специфікою цивілізацій, а саме: традиціоналістською (Схід) та прогресистською (Захід). Світогляд та культура народів Сходу, яким притаманна підпорядкованість основних сфер життя єдиному духові канону, самозаглибленість та визнання природного ходу речей, переважанням загального над індивідуальним, суттєво відрізнялася і досі відрізняється від світоглядно-культурних цінностей народів Заходу, які базуються на автономії різних сфер суспільного життя, прагненні до змін дійсності, домінуванні індивідуального над загальним.

5. Правовий вплив – це аксіологічна дія на суспільні відносини загальноююридичних засобів, що спрямована на організацію усвідомленої соціально значущої поведінки особи.

Аксіологія визначається правом як наука про ідеал, на базі якого відбувається процес орієнтації поведінки і діяльності особи в суспільстві. Це категорія, яка характеризує фактичну реалізацію властивості права здійснювати інформаційно-психологічну (мотиваційну), виховну (ідеологічну), та соціальну дію на учасників правовідносин.

Правове регулювання – це нормативна дія на суспільні відносини спеціальноюридичних засобів: норм права, правовідносин, правової відповідальності, що спрямована на упорядкування усвідомленої соціально значущої поведінки особи.

Нормативність – властивість права, пов'язана із забезпеченням впорядкованості суспільного життя. Головними шляхами забезпечення нормативності права і реалізації правових цінностей є процес легітимації права та державний примус.

б. Правовий вплив, або аксіологічна детермінанта правової поведінки особи базується на трьох загальноюридичних засобах: правових принципах, правосвідомості та правовій культурі.

Правові принципи є тією максимою, внутрішнім переконанням, незмінною позицією, що характеризується універсальністю, є гештальт-якостями, які чинять вплив на правову свідомість особи, формують її ідеологічний компонент. Відтак правові принципи, що безпосередньо пов'язані із процесом формування правової свідомості, у підсумку зумовлюють лінію правової поведінки особи.

Правова свідомість, що складається зі знання права, правової ідеології, правової психології і поведінкового елементу (настанов), проявляється у будь-якому акті правової поведінки особи і є відображенням правових знань та цінностей, рецептованих у процесі правового виховання. Правову ж культуру можна тлумачити як систему уявлень, що демонструють правову свідомість. Правосвідомість та правова культура – явища взаємозалежні, адже виражаються у ступені засвоєння права, спрямованості на додержання заборон, використання прав, виконання обов'язків; осмисленні права як цінності у сфері суспільних відносин; здатності застосовувати в практичній діяльності набуті правові знання, використовувати право для захисту своїх прав, свобод та інтересів, умінні поводитися в складних правових ситуаціях.

Правове регулювання, або нормативна детермінанта правової поведінки особи, базується на трьох спеціальноюридичних засобах: нормах права, правовідносинах та правовій відповідальності.

Норми права, формулюючи загальну модель правової поведінки особи, впорядковують найбільш важливі суспільні стосунки, в той час як їх реалізація відбувається шляхом матеріалізації цієї норми в практиці правової поведінки.

Правовідносини організовують та реалізують правову поведінку особи, надають їй правових форм. Правовідносини як юридичний вимір буття особи у всій сукупності їх змістових та функціональних елементів відіграють роль конкретизатора та реалізатора поведінки суб'єктів права, вказуючи на дозволене та належне. Таким чином, у контексті регулювання правової поведінки особи їх визначення зводиться до найбільш поширеного засобу її реалізації, втілення в реальні дії правових приписів за конкретних правових умов.

Правова відповідальність як міра вимогливості особи до власної правової поведінки є діалектичним поєднанням категорій правової свободи та правового обов'язку, з огляду на те, що правові свободи є варіантами дозволеної правової поведінки суб'єкта, яку він здійснює за своїм вибором і на власний розсуд в межах відповідних норм права, а правові обов'язки є варіантами належної правової поведінки суб'єкта, суть яких полягає в обов'язковому виконанні зазначених в нормах права дій або в утриманні від тих із них, які забороняються.

7. Механізм аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи – це процес злагодженої взаємодії правового впливу та правового регулювання як системи основних умов, чинників та факторів, що визначає усвідомлену соціально значущу діяльність суб'єкта права, спрямовану на взаємодію із правовим середовищем, здатну породжувати правові наслідки.

У дослідженні зроблена спроба продемонструвати та обґрунтувати той факт, що аксіологічна детермінанта, яка уособлює вплив природного права з його позачасовими та позаструктурними параметрами, та нормативна детермінанта, що відображає

позитивний вимір права з його предметністю та ситуативністю, становлять цілісний механізм аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи.

**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Абдулаев М.И. Теория государства и права: учебное пособие / М.И. Абдулаев. – М.: МИИТ, 2003. – 244 с.
2. Августин Аврелий. Исповедь / Августин Аврелий. – К.: УМК ВО, 1991. – 313 с.
3. Автономія розумної істоти і право: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [pravo.vuzlib.net/book\\_z1709\\_page\\_30.html](http://pravo.vuzlib.net/book_z1709_page_30.html).
4. Александров Н.Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Н.Г. Александров. – М.: Юрид. лит., 1961. – 461 с.
5. Алексеев В.П. История первобытного общества / В.П. Алексеев, А.И. Першиц. – М., 2001. – 475 с.
6. Алексеев Н.Н. Основы философии права / Н.Н. Алексеев. – СПб.: Юридический институт, 1998. – 328 с.
7. Алексеев С.С. Общая теория права / С.С. Алексеев. – М.: Юристъ, 1995. – 315 с.
8. Алексеев С.С. Право: азбука-теория-философия: опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 710 с.
9. Алексеев С.С. Философия права: история и современность, проблемы, тенденции, перспективы / С.С. Алексеев. – М.: Норма, 1999. – 329 с.
10. Альфонсас В. Личность и правовое регулирование: творческие поиски / Вайшвила Альфонсас. – Луганск, 2006. – 149 с.
11. Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників П'ятого міжнародного круглого столу (м. Львів, 28-29 листопада 2009 року). – Львів: Край, 2009. – 336 с.
12. Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників Шостого всеукраїнського круглого столу (3-5 грудня 2010 року). – Львів: Галицький Друкар, 2009. –

2009. – 336 с.

13. Аршава І.Ф. Юридична психологія: підручник / І.Ф. Аршава, І.О. Аршава, О.Г. Рєпіна. – Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2008. – 180 с.

14. Афанасьєв В.Г. Социальная информация и управление обществом / В.Г. Афанасьєв. – М., 1959. – 354 с.

15. Бабаєв В.К. Теория государства и права: учебник / В.К. Бабаєв. – М.: Юристъ, 2005. – 212 с.

16. Байхманов М.Т. Советское право и формирование личности / М.Т. Байхманов. – Алма-Ата, 1975. – 275 с.

17. Балинська О.М. Вербально-біхевіористська рефлексія правового виховання / О.М. Балинська // Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: Серія Юридична. – 2008. – №2. – С. 14-28.

18. Балинська О. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід: монографія / О.М. Балинська. – Львів: ПАІС, 2008. – 212 с.

19. Балинська О. Проблеми теорії держави і права / О.М. Балинська, Т.З. Гарасимів. – Львів: ЛьвДУВС. – 2008. – 320 с.

20. Баскин М.П. Философия немецкого Просвещения / М.П. Баскин. – М., 1954. – 361 с.

21. Бачинин В.А. Философия права и преступления / В.А. Бачинин. – Харків: Фоліо, 1999. – 607 с.

22. Бердяев Н.А. Смысл творчества (оправдания человека) / Н.А. Бердяев. – М.: Изд-во Г.А. Лемана и С.И. Сахарова, 1916. – 215 с.

23. Біблія: Старий Заповіт, Новий Заповіт та Книга Псалмів. – Оттава: Гедеонові браття, 1988. – 551 с.

24. Бігун В.С. Правова антропологія. До питання дослідження людини в праві / В.С. Бігун // Часопис Київського університету права. – 2002. – № 1. – С. 3-15.

25. Біленчук П.Д. Філософія права: навчальний посібник / П.Д. Біленчук, В.Д. Гвоздичкий, С.С. Сливка. – К.: Атіка, 1999. – 208 с.

26. Білуха М.Т. Методологія наукових досліджень: підручник /

М.Т. Білуха. – К.: АБУ, 2002. – 480 с.

27. Борисенко І.І. Юридичний словник: близько 30 000 термінів і стійких словосполучень / І.І. Борисенко. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 898 с.

28. Братусь М.С. Юридическая ответственность и законность: очерк теории / М.С. Братусь. – М., 1976. – 216 с.

29. Бурлай Є.В. Дуалізм «природного» та «позитивного» в праві як філософська проблема / Є.В. Бурлай // Проблеми філософії права, 2003. – №.1. – С. 83-85.

30. Ведерніков Ю.А. Теорія держави і права: навчальний посібник / Ю.А. Ведерніков, А.В. Папірна. – К.: Знання, 2008. – 333 с.

31. Вишняк М.В. Личность в праве / М.В. Вишняк. – Петроград: Труд и борьба, 1917. – 194 с.

32. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навчальний посібник / К.Г. Волинка. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.

33. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности / Н.В. Витрук – М.: Норма, 2009. – 258 с.

34. Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування поведінки людини: філософсько-правовий вимір: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.12 / Т.З. Гарасимів; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2009. – 458 с.

35. Гарасимів Т.З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір: монографія / Т.З. Гарасимів. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 524 с.

36. Гегель Г. Наука логіки / Г.-В.-Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1975. – 452 с.

37. Гегель Г. Философия права / Г.-В.-Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1990. – 526 с.

38. Гетьманцев О.В. Співвідношення аксіом і принципів в цивільному процесі України / О.В. Гетьманцев // Вісник Чернівецького національного університету, 2004. – №1. – С. 57-64.



39. Гойман В.И. Действие права: методологический анализ / В.И. Гойман. – М.: Мысль, 1992. – 501 с.
40. Гойман В.И. Формирование правовой активности личности / В.И. Гойман. – М.: 1988. – 164 с.
41. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 374 с.
42. Городяненко В.Г. Соціологія: підручник / В. Г. Городяненко. – К.: Академія, 2003. – 532 с.
43. Горський В.С. Філософія і психологія. Словник / В.С. Горський, М.Л. Ткачук, В.М. Нічик. – Унів: Пульсари, 2001. – 658 с.
44. Гребеньков Г. Аксиологический подход к проблеме человека / Г. Гребеньков, В. Нечитайло. – Донецк: ДПИ, 1992. – 186 с.
45. Грищук В.К. Вибрані наукові праці / В.К. Грищук. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 823 с.
46. Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження: монографія / Д.А. Гудима. – Львів: Край, 2009. – 292 с.
47. Гуревич П.С. Основы философии: учебное пособие / П.С. Гуревич. – М.: Гардарики, 2003. – 438 с.
48. Гусарев С.Д. Теорія права і держави: навчальний посібник / С.Д. Гусарев, А.Ю. Олійник, О.Л. Слюсаренко. – К.: Правова єдність, 2008. – 270 с.
49. Гусейнов А.А. Негативный контекст категорического императива Канта / А.А. Гусейнов // Международный кантовский конгресс. – М.: МГУ, 2004. – 645 с.
50. Дюркгейм Э. Социология, ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм; [пер. с фр., составл., послесл. и примеч. А.Б. Гофмана]. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
51. Еремеев Д. Ислам: образ жизни и стиль мышления / Дмитрий Еремеев. – М.: Мысль, 1990. – 288 с.
52. Ефимова Л.Г. Ответственность и распределение убытков в

расчетных отношениях / Л.Г. Ефимова // Государство и право. – 1995. – № 12. – С. 27-33.

53. Ефремова Г.Х. Правовая психология и преступное поведение. Теория и методология исследования: монография / Г.Х. Ефремова, А.Р. Ратинов. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1988. – 256 с.

54. Жоль К.К. Философия и социология права: учебное пособие / К.К. Жоль. – М.: Мысль, 2000. – 479 с.

55. Зайчук О.В. Теорія держави і права / О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 545 с.

56. Занфірова Т.А. Аксіологічно-нормативні засади філософії трудового права: монографія / Т.А. Занфірова. – Запоріжжя: КПУ, 2010. – 299 с.

57. Землянська О.В. Особистість як суб'єкт правосвідомості / О.В. Землянська // Х.: Вісник ХНУ, 2008. – № 539. – С. 59-67.

58. Зиммель Г. Истина и личность / Г. Зиммель // Лики культуры, 1995. – Т. 1. – С. 78-80.

59. Про інформацію: Закон України № 2657-ХІІ від 02.10.1992 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парлам. вид-во, 1992. – 207 с.

60. Иванов Р.Л. О понятии принципов права / Р.Л. Иванов // Вестник Омского университета. – 1996. – Вып. 2. – С. 115-118.

61. Ильин И.А. О сущности правосознания / И.А. Ильин. – М.: Норма-Инфра, 1971. – 164 с.

62. Исаев М.А. Политическая система Скандинавии и Финляндии / Исаев М.А. – М., 2000. – 465 с.

63. Івченко А.О. Тлумачний словник української мови / А.О. Івченко. – Харків: Фоліо, 2002. – 543 с.

64. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах / [за заг. ред Н.М. Оніщенко]. – К.: Юридична думка, 2009. – 215 с.

65. Кабальський Р.О. Природа нормативності права: у пошуках

визначення / Р.О. Кабальський // Проблеми законності, 2007. – Вип. 91. – С. 195-200.

66. Кальной И.И. Философия права: учебник / И.И. Кальной. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2006. – 259 с.

67. Кант И. Основоположение к метафизике нравов / Иммануил Кант. – М.: Мысль, 1997. – 447 с.

68. Кант И. Критика практического разума / Иммануил Кант. – К.: Юніверс, 2004. – 238 с.

69. Капіца С.П. Загальна теорія росту людства: скільки людей жило, живе та буде жити на Землі / С.П. Капіца– К.: Наука, 1999.– 742 с.

70. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: методологічні проблеми розвитку та системний аналіз: монографія / М. С. Кельман. – Тернопіль: Терно-граф, 2007. – 152 с.

71. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин, Н.М. Хома. – Л.: Новий світ-2000, 2007. – 584 с.

72. Кельман М.С. Юридична наука як об`єкт методологічного дослідження: монографія / М.С. Кельман. – Тернопіль: Тернограф, 2011. – 348 с.

73. Керимов Д.А. Философские проблемы права / Д.А. Керимов. – М.: Мысль, 1972. – 471 с.

74. Кершенштайнер Г. Що таке державно-громадське виховання / Георг Кершенштайнер. – К.: Юніверс, 2000. – 138 с.

75. Кістяківський Б.О. Вибране / Б.О. Кістяківський. – К.: Абрис, 1996. – 512 с.

76. Коваль О.Є. Моральний вчинок як міра духовного розвитку особистості / О.Є. Коваль: – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://intkonf.org/koval-oe-moralniy-vchinok-yakmiraduhovnogorozv-itku-osobistosti/>.

77. Коган Л.Н. Цель и смысл жизни человека / Л.Н. Коган. – М.:

Мысль, 1984. – 252 с.

78. Козенко Ю.О. Аналіз соціального феномена поведінки особи: сучасна юридична концепція / Ю.О. Козенко // Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 1. – С. 211-218.

79. Козенко Ю.О. Види індивідуальної (приватної) девіантної поведінки / Ю.О. Козенко // матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Право на приватність: тенденції та перспективи». – Львів: ЛьвДУВС, 2008. – С. 94-95.

80. Козенко Ю.О. Гендер як один із детермінантів формування поведінки особи: антрополого-правовий вимір / Ю.О. Козенко // матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції «Гендерна проблематика та антропологічні горизонти». – Острог: ОСА – 2011. – С.117-119.

81. Козенко Ю.О. Демократичні принципи права в ролі засобів формування юридичного світогляду особи / Ю.О. Козенко // Вибори та демократія. – 2011. – № 3. – С. 39-43.

82. Козенко Ю.О. До питання аспектології юридично значущої поведінки особи / Ю.О. Козенко // матеріали міжрегіонального круглого столу «Юридична наука: філософський, теоретичний та історичний вимір». – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – С. 84-88.

83. Козенко Ю.О. К вопросу о демаркации механизмов правового влияния и правового регулирования / Ю.О. Козенко // Проблемы законности. – 2011. – № 116. – С. 233-238.

84. Козенко Ю.О. До питання правової соціалізації особи / Ю.О. Козенко // матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених та студентів «Соціалізація молоді особистості: культура, освітня політика, технології формування». – Суми: СДПУ ім. А.С.Макаренка – 2011. – С. 216-218.

85. Козенко Ю.О. К вопросу о механизме действия права на процесс формирования поведения лица / Ю.О. Козенко // Молодой ученый. – 2011. – № 3. – С. 56-57.

86.Козенко Ю.О. Механізм дії права на поведінку суб'єктів як один із ключових критеріїв типологізації правових систем / Ю.О. Козенко // матеріали III Міжнародної наукової конференції «Компаративістські читання». – Львів, ЛьвДУВС, 2011. – С. 261-264.

87.Козенко Ю.О. Позитивное право как нормативная конструкция поведения лица / Ю.О. Козенко // Российский юридический журнал. – 2011. – № 5. – С. 71-76.

88.Козенко Ю.О. Пенітенціарна система як ретроспективний компонент впливу на делінквентні девіації поведнки особи» / Ю.О. Козенко // Матеріали Дев'ятої міжнародної науково-практичної конференції «Норма та девіація в правоохоронній діяльності». – Луганськ: ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. – 2010. – С. 125-130.

89.Козенко Ю.О. Поведінка особи: історико-правове узагальнення / Ю.О. Козенко // Держава і право. – 2011. – №51. – С. 114-120.

90.Козенко Ю.О. Поведінка особи як предмет наукового пізнання та розуміння» / Ю.О. Козенко // матеріали всеукраїнського круглого столу «Проблеми державотворення та правотворення в Україні». – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 149-151.

91.Козенко Ю.О. Правовий механізм формування поведінки особи у контексті історіографії та метамови / Ю.О. Козенко // Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради України. – 2011. – № 5. – С. 34-39.

92. Козенко Ю.О. Реформування правового механізму регуляції поведінки особи: пошуки та пропозиції» / Ю.О. Козенко // матеріали II Міжвузівської науково-теоретичної конференції «Правові реформи в Україні». – К.: КНУВС, 2010. – С. 162-167.

93. Козенко Ю.О. Правові властивості поведінки особи: компаративний вимір» / Ю.О. Козенко // матеріали VI Міжнародного круглого столу «Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)». – Львів: ЛНУ ім. І. Франка: 2010. – С. 302-

311.

94. Козенко Ю.О. Юридично значуща поведінка суб'єкта права: детермінанти взаємовідносин особи і держави / Ю.О. Козенко // Теоретичні та прикладні питання державотворення: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tppd/2011\\_9/zmist/R\\_1/04Kozenko+.pdf](http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tppd/2011_9/zmist/R_1/04Kozenko+.pdf) – 2011. – № 9.

95. Козенко Ю.О. Law against Behaviour: misconceptions and antagonisms in Romane-German literature retrospective / Ю.О. Козенко // матеріали науково-практичної конференції «Художня парадигма права в культурі». – К.: Академія адвокатури України. – 2010. – С. 59-78.

96. Козловський Ю.А. Право як догма і право як ідея (гносеологічний аспект) / А.Ю. Козловський // Науковий вісник Чернівецького у-ту ім. Ю. Федьковича. Серія: Правознавство. – 1996. – №4-5. – С. 98-102.

97. Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні: навчальний посібник / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.

98. Комаров С.А. Общая теория государства и права: учебник / С.А. Комаров – СПб.: Белый город, 2001. – 264 с.

99. Коновалова В.Е. Правовая психология: учебное пособие / В.Е. Коновалова. – Харьков: Консум, 1997. – 160 с.

100. Конфуций. Афоризмы мудрости / Конфуций; [под. редакцией В.П. Бутромеева, В.В. Бутромеева, Н.В. Бутромеевой]. – СПб.: Белый город, 2010. – 98 с.

101. Корженко В.В. Філософія виховання: зміна орієнтацій: монографія / В.В. Корженко. – К.: АУДУ, 1998. – 303 с.

102. Корженко В.В. Філософський смисл поняття «виховання» / В.В. Корженко // Наукові записки Харк. військ. ун-ту. – 2000. – Вип. VII. – С. 43 – 50.

103. Корольков А. О понимании нормы в биологии и медицине / Антон Корольков. – М.: 1966. – 378 с.

104. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток

особистості / Г.С. Костюк. – К., 1989. – 313 с.

105. Костюк Г.С. Избранные психологические труды / Г.С. Костюк. – М., 1988. – 455 с.

106. Кравченко А.П. Антропологичний принцип у філософії права: монографія / А.П. Кравченко. – Харків: Право, 2010. – 235 с.

107. Кравчук М.В. Особливості розвитку англо-американської правової системи / М.В. Кравчук. – Тернопіль: Карт-бланш, 2002. – 247 с.

108. Крестовська Н.М. Теорія держави і права / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвєєва. – Х.: Одиссей, 2008. – 432 с.

109. Кудрявцев В.Н. Избранные труды по социальных науках / В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1989. – 815 с.

110. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология / В.Н.Кудрявцев. – М.: Наука, 1982. – 218 с.

111. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона правонарушения / В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1978. – 341 с.

112. Кудрявцев В.Н. Право и поведение / В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1976. – 211 с.

113. Лазарев В.В. Теория государства и права: хрестоматия / В.В. Лазарев, В.В. Липень. – М.: Юристъ, 2001. – 834 с.

114. Латишев В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе / В. Латишев. – М.: Мысль, 1999. – 314 с.

115. Лаэртский. Д. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский. – М.: Мысль, 1979. – 413 с.

116. Лейбниц Г. Сочинения в четырёх томах / Г.В. Лейбниц – М.: Мысль, 1982. – Т. 1. – 636 с.

117. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность / Н.С. Лейкина. – Л.: 1968. – 200 с.

118. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Политздат, 1975. – 202 с.

119. Липинский Д.А. Проблемы юридической ответственности /

Д.А. Липинский. – К.: 2005. – 456 с.

120. Лисенков С.Л. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник / С.Л. Лисенков. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 279 с.

121. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ, Платон / А.Ф. Лосев. – М., 1963. – 361 с.

122. Лукашева Е.А. Общая теория прав человека / Е.А. Лукашева. – М.: Норма, 1996. – 520 с.

123. Луць Л.А. Загальна теорія держави і права: навчально-методичний посібник / Л.А. Луць. – К.: Атіка, 2007. – 412 с.

124. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С.И. Максимов. – Харків: Право, 2002. – 414 с.

125. Максимов Б.Н. Философия права / Б.Н. Мальков. – М.: Directmedia publishing, 2005. – 148 с.

126. Максимов С.І. Філософія права: сучасні інтерпретації / С.І. Максимов. – Харків: Право, 2010. – 332 с.

127. Максимов С.І. Філософія права як сфера співпраці юристів і філософів // Проблеми філософії права. – 2003. – №1. – С. 38-45.

128. Манна А.А.К. Преступление и наказание по мусульманскому праву: учебное пособие / Аммар Абдуль Карим Манна. – М.: РУДН, 2007. – 88 с.

129. Матузов Н.И. Личность, права, демократия. Теоретические проблемы субъективного права / Н.И. Матузов. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1972. – 290 с.

130. Матузов Н.И. Правовая система и личность / Н.И. Матузов. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 293 с.

131. Мельничук І.В. Юридична психологія: методичні рекомендації / І.В. Мельничук. – Одеса: СВД Черкасов, 2008. – 54 с.

132. Мельничук Н.Ю. Дискурс «злочину» та «покарання» у контексті класичної філософської парадигми: монографія / Н.Ю. Мельничук. – Львів: Край, 2006. – 327 с.



133. Мертон Р.К. Социальная структура и аномия / Р.К. Мертон. – М.: Прогресс, 1966. – 313 с.

134. Миллер Д. Планы и структура поведения / Д. Миллер, Ю. Галантер, К. Прибрам. – М.: Прогресс, 1996. – 129 с.

135. Моністичні підходи та їх обмеженість щодо дослідження поведінки людини: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://tourlib.net › books\\_others/lukashevych41.htm](http://tourlib.net/books_others/lukashevych41.htm).

136. Мордвинцева Л.П. Индивидуальность в эпоху средневековья / Л.П. Мордвинцева, А.Я. Гуревич // Общественные и гуманитарные науки. – 1994. – № 4. – Сер. 3. Философия. – С. 199-208.

137. Мудрик А.В. Социализация человека / А.В. Мудрик. – М.: Мысль. – 2007. – 213 с.

138. Надирашвили Ш.А. Установка и деятельность / Ш.А. Надирашвили. – Тбилиси: Ин-т психологии им. Д.Н. Узнадзе, 1987. – 309 с.

139. Назаренко А.К. Теория государства и права: учебное пособие / А.К. Назаренко. – М.: Юрайт, 2000. – 741 с.

140. Настасяк І.Ю. Соціологія права: навчальний посібник / І.Ю. Настасяк. – Львів: ПАІС, 2008. – 196 с.

141. Нерсисянц В.С. История политических и правовых учений / В.С. Нерсисянц. – М.: Наука, 1986. – 843 с.

142. Новий тлумачний словник української мови / В.В. Яременко, О.М. Сліпущко. – К.: Аконт, 2001. – 862 с.

143. Оксамитный В.В. Правомерное поведение личности: автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юр.наук: спец. 12.00.01 «Теория государства и права; история политических и правовых учений» / В.В. Оксамытний. – К.: 1990. – 20 с.

144. Оксамитный В.В. Правовое воспитание – важный фактор социальной активности личности / В.В. Оксамитный. – К., 1979. – 231 с.

145. Олійник А.Ю. Теорія держави і права України: навч. посібник / С.Д. Гусарев, А.Ю. Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.

146. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії: монографія / Н.М. Оніщенко. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.
147. Орбан-Лембрик Л.Е. Юридична психологія: навчальний посібник / Л.Е. Орбан-Лембрик, В.В. Кошинець. – Чернівці.: Книги – XXI, 2007. – 448 с.
148. Павлов И.Я. Сборник сочинений / И.Я. Павлов. – М.: АН СРСР, 1963. – Т.2. – 410 с.
149. Пацурківський П.С. Інтегративний підхід в системі методів пізнання права / П.С. Пацурківський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lawreview.chnu.edu.ua/article.php?lang=ua&visnuk=3&article=75>.
150. Петражицкий Л.И. Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии / Л.И. Петражицкий. – СПб., 1907. – 408 с.
151. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л.И. Петражицкий. – СПб., 1909. – 214 с.
152. Петров А.В. Теория государства и права: учебное пособие / А.В. Петров. – Челябинск, 2002. – 116 с.
153. Петровский А.В. Основы теоретической психологии: учебное пособие / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 528 с.
154. Пиголкин А.С. Правовая норма и поведение индивидов / А.С. Пиголкин. – М.: Труды ВЮЗИ, 1978. – Т. 56. – 458 с.
155. Пилипенко В.Е. Социальная регуляция трудового поведения (социологический анализ) / В.Е. Пилипенко. – К., 1993. – 294 с.
156. Письменицький А.А. Теорія держави і права: навчальний посібник / А.А. Письменицький, Д.В. Слинко. – Харків: 2007. – 252 с.
157. Плахотный А.В. Свобода и ответственность (социологический анализ) / А.В. Плахотный. – Харків: ХНУ, 1972. – 246 с.

158. Погребняк С.П. Негативна і позитивна свобода в умовах демократичної правової держави / С.П. Погребняк // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – 2008. – № 21. – С. 74-81.

159. Погребняк С.П. Справедливість змісту нормативно-правових актів як умова їх правомірності / С.П. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – №2(41). – С.41-59.

160. Політологічний енциклопедичний словник / [за заг. ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна]. – К.: – Генеза, 1997. – 814 с.

161. Поляков А. Коммуникативная концепция права (генезис и теоретико-правовое обоснование) А / Поляков. – М.: 2003. – 318 с.

162. Популярна юридична енциклопедія / В.Г. Гіжевський, В.В. Головченко, В.С. Ковальський та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 528 с.

163. Правовий вплив та правове регулювання: проблеми співвідношення [Електронний ресурс]. Режим доступу: [Revolution/revokution/allbest.rulaw/0015739\\_0/html-2007](http://Revolution/revokution/allbest.rulaw/0015739_0/html-2007)

164. Правознавство: підручник / [за ред. В.В. Копейчикова]. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 736 с.

165. Проблемы общей теории права и государства: учебник для ВУЗов / [под общ. ред. В.С. Нерсесянца]. – М.: Норма, 2004. – 832 с.

166. Прокопович Г. Юридическая ответственность в российском праве: теоретический аспект / Г. Прокопович // Юридическая консультация. – 2003. – №3. – С. 54-56.

167. Психология. Словарь / [под общ. редакцией А.В. Петровина]. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.

168. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави / П.М. Рабінович. – Харків: Консум, 2002. – 160 с.

169. Радугин А.А. Социология / А.А. Радугин. – М.: Центр 1997. – 641 с.

170. Райнах А. Собрание сочинений / А. Райнах. – М.: Дом интернациональной книги, 2007. – 275 с.

171. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей: учеб. пособие / А.Р. Ратинов. – М.: Научно-исследовательский и редакционно-издательский отдел, 1967. – 288 с.

172. Ричков М.О. Основы правознавства (курс лекцій у схемах) / М.О. Ричков. – Ірпінь, 2008. – 194 с.

173. Російсько-український тлумачний словник спеціальних термінів з судової психології та психіатрії / І.І. Лановенко, О.Т. Литвин, М.В. Чорний. – К.: Академія праці і соціальних відносин федерації професійних спілок України, 2009. – 152 с.

174. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – Спб.: Белый город, 1978. – 814 с.

175. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо. – М.: Канон-пресс, 1998. – 416 с.

176. Савчин М.В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості / М.В. Савчин. – К., 1997. – 125 с.

177. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: монографія / Савчин М.В. – Івано-Франківськ: МістоНВ, 2008. – 412 с.

178. Селіванов В.М. Право і закон (Філософський погляд на співвідношення права і закону) / В.М. Селіванов. – Проблеми філософії права, 2005. – Т.ІІІ. – 555 с.

179. Сербін Р.А. Правова культура – важливий фактор розбудови правової держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія держави і права; історія політичних і правових учень» / Р.А. Сербін / Київ, 2003. – 16 с.

180. Сердюк П.П. Генеза злочинної поведінки / П.П. Сердюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://4/files/LA409\\_11.pdf](http://4/files/LA409_11.pdf).

181. Ситар І.М. Правові системи сучасності (західна традиція права) / І.М. Ситар – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ,

2009. – 408 с.

182. Скакун О.Ф. – Теорія держави і права: підручник / О.Ф. Скакун. – Х.: Консум, 2001 – 656 с.

183. Скиннер Б.Ф. Технология поведения / Б.Ф. Скиннер. – М.: МУБиП, 1996. – 312 с.

184. Сливка С.С. Філософія права: навчальний посібник / С.С. Сливка. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 264 с.

185. Словник основних термінів із соціальних дисциплін / В.М. Вовк, В.М. Кравець, Ю.С. Симон та ін. – К.: КНУВС, 2006. – 120 с.

186. Смелзер Н.Д. Социология. Социологические исследования / Н.Д. Смелзер. – Мысль: 1992. – 198 с.

187. Сорокин П.А. Элементарный учебник общей теории права в связи с теорией государства / П.А. Сорокин. – СПб.: СПб. ун-т, 2009. – 846 с.

188. Социальная психология: краткий очерк / [под общ. ред. Г.П. Предвечного и Ю.А. Шерковина]. – М.: Политиздат, 1975. – 261 с.

189. Спекторский Е.В. Юриспруденция и философия / Е.В. Спекторский. – К.: Юридический вестник, 1913. – 412 с.

190. Спіркін А.Г. Основи філософії / А.Г. Спіркін. – К.: Політична література, 1988. – 354 с;

191. Тарасов Н.Н. Методологические проблемы юридической науки: монография / Н.Н. Тарасов. – Екатеринбург, 2001. – 264 с.

192. Теория государства и права: учебное пособие для студентов / В.П. Малахов, И.А. Горшенева, А.А. Иванов. – М.: Мысль, 2009. – 423 с.

193. Теорія держави і права: академічний курс: підручник / [За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко]. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

194. Толстой Ю.К. К теории правоотношения / Ю.К. Толстой. – Л.: ЛГУ, 1959. – 247 с.

195. Трансформація юридичної відповідальності на сучасному етапі розвитку суспільства: матеріали міжнародної науково-практичної конфе-

конференції (12 червня 2008 р.). – Донецьк: ДонУЕП, 2008. – 164 с.

196. Трофимова М.П. Функции юридической ответственности: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений / М.П. Трофимова. – Саратов, 2000. – 17 с.

197. Тугаринов В.П. Личность и общество / В.П. Тугаринов. – М.: Мысль, 1965. – 218 с.

198. Укрейн Уильям. Теория личности / Уильям Укрейн. – СПб: Прайм-Еврознак. – 2002. – 509 с.

199. Український вимір. Міжнародний збірник інформаційно-наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори. – Чернігів, ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2009. – 244 с.

200. Уотсон Дж. Б. Психология как наука о поведении / Дж. Б. Уотсон. – М, 1926. – 314 с.

201. Фома Аквинський. Философская сума (про истинность веры против язычников) / Фома Аквинський. – М.: Мысль, 1996 – 218 с.

202. Фейербах Л. Сочинения / Л. Фейербах. – М.: Наука, 1995. – Т. 2. – 425 с.

203. Ферреоль Ж. Социология. Терминологический словарь / Ж. Ферреоль. – СПб.: Питер, 2003. – 160 с.

204. Философский словарь [Под. ред. И.Т. Фролова]. – М.: 1981. – 943 с.

205. Філософія права. Словник / В.А. Бачинін, В.С. Журавський, М.І. Панов. – К.: Ін Юре, 2003. – 408 с.

206. Філософія права: словник слідчого / В.М. Парасюк. – Л.: ЛьвДУВС, 2009. – 179 с.

207. Філософський енциклопедичний словник (ФЕС) / [за редакцією В.Д. Шинкарука]. – К.: НАНУ, 2002. – 742 с.

208. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм. – М.: Республика, 1994. – 194 с.

209. Хазратова Н.В. Психологія відносин особистості й держави: монографія / Н.В. Хазратова. – Луцьк: Вежа, 2004. – 276 с.
210. Хайдеггер М. Время и бытие / М. Хайдеггер. – М.: Республика, 1993. – 272 с.
211. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении / Р.О. Халфина. – М: Юридическая литература, 1974. – 361 с.
212. Циба В.Т. Соціологія особистості: системний підхід / В.Т. Циба. – К.: МАУП, 2000. – 145 с.
213. Цимбалюк М.М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність: Монографія / М.М. Цимбалюк. – К.: Атіка, 2008. – 285 с.
214. Черданцев А. Ф. Логико-языковые феномены в праве, юридической науке и практике / А.Ф. Черданцев. – Екатеринбург: УИФ Наука, 1993. – 290 с.
215. Черданцев А.Ф. О понятии и содержании юридической ответственности / А.Ф. Черданцев, О.Н. Кожевников // Правоведение – К.: 1976. – №5. – С. 40-42.
216. Чернишов В.В. Вчення Г. Сковороди про особистість любомудра-благовісника / В.В. Чернишов // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2006 – № 7 – С. 136-141.
217. Черноволенко В.Ф. Мирозрение и научное познание / В.Ф. Черноволенко. – К.: Наука, 1970. – 250 с.
218. Четверта наукова конференція Харківського університету Повітряних сил ім. І. Кожедуба (16-17 квітня 2008 р.). – Х.: ХУПС, 2008. – 450 с.
219. Чужикова В.Г. Методика викладання права: навчальний посібник / В.Г. Чужикова. – К.: Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана, 2009. – 430 с.
220. Шемшученко Ю.С. Дія права: інтегративний аспект: монографія / Ю.С. Шемшученко. – К.: Юридична думка, 2010. – 501 с.
221. Шопенгауэр А. Избранные мысли / А. Шопенгауэр. – Buenos

Aires, 1961. – 48 с.

222. Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень / Ф.П. Шульженко, Т.Г. Андрусак. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 514 с.

223. Щепанський Я. Елементарные понятия социологии / Я. Щепанський – М.: Прогресс, 1969. – 240 с.

224. Экимов А.И. Интересы и право в социалистическом обществе / А.И. Экимов. – Ленинград, 1984. – 134 с.

225. Энциклопедический юридический словарь / [под. общ. редакцией В.Е. Крутских]. – М.: Инфра, 1999. – 368 с.

226. Энциклопедия государства и права / [под редакцией П. Стучка]. – М.: Изд-во коммунистической академии. – 1926. – 771 с.

227. Эрман Л. Генетика поведения и эволюция / Л. Эрман, П. Парсонс. – М.: Мир, 1984. – 264 с.

228. Юнг К. Психология бессознательного / К. Юнг. – М.: Мысль, 1975. – 481 с.

229. Юридичні терміни. Тлумачний словник / В.Г. Гончаренко. – К.: Либідь, 2004. – 352 с.

230. Юридический энциклопедический словарь / А.Я. Сухарев. – М.: Советская энциклопедия, 1984. – 415 с.

231. Юркевич П. Історія філософії права. Філософія права: Філософський щоденник / Памфіл Юркевич. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 751 с.

232. Явич Л.С. Общая теория права / Л.С. Явич. – Ленинград: ЛУ, 1976. – 286 с.

233. Явич Л.С. Сущность права (социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования форм общественных отношений) / Л.С. Явич. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 1985. – 261 с.

234. Black D. The behaviour of law: the modern tradition / D. Black // Handbook of jurisprudence and legal philosophy. – Oxford, 2000. – P. 21.

235. Burnham W. Introduction to the law and legal system of the United



States / William Burnham. – NY University Press, 1999 – 514 p.

236. Drake D. Problems of conduct / Durant Drake. – Chicago, Wesleyan University, 1914. – 267 p.

237. Dworkin R. Taking rights seriously / R. Dworkin. – Harvard, 1977. – 455 p.

238. Fuller L. Human purpose and Natural law / L. Fuller // The Journal of Philosophy. – 1956. – № 22. – P. 699.

239. Garold G. Some sociological concepts and methods for psychiatrists / G. Garold. – Psychiatric Research Reports. – 1956. – № 6. – P. 181-198.

240. Garrison G.W. Greenes dialectics of freedom and Deweys naturalistics existential metaphysics / G.W Garrison // Educational Theory. – 1990. – V. 40 – № 2. – P. 166-172.

241. Hart H.L. The Concept of Law / H.L. Hart. – Oxford, 2006. – 230 p.

242. Olivercrona K. Law as a fact / K. Olivercrona. – London: Strauss and Sons, 1971. – 361 p.

243. Kozenko Y. The determinants of illegal behavior in a cultural paradigm (on the examples of creativity of F. Dostoevsky and P. Zjuskind) / Y. Kozenko // The Materials of II Conference of young scientists. – Warsawa – 2011. – P. 402-405.

244. McAleavy H. Chinese Law / McAleavy H. – Mass., 1973. – 199 p.

245. McKeon R. The development and the significance of the concept of responsibility / McKeon R. – Bruxelles: Revue Internationale de Philosophie, 1957. – 313 p.

246. Parsons T. Family, socialization and interaction process / T. Parsons, R. Baylz. – Columbia, 1955. – 246 p.

247. Postner R. Problems of jurisprudence / R. Postner. – Cambridge, 1990. – 194 p.

248. Ross A. On law and justice / A. Ross. – London, 1958. – 167 p.

249. The Pure Theory of Law. [Electronic resource]. – The access mode:

<http://plato.stanford.edu/entries/lawphil-theory/>.

250. Thierry L. Hui Shih and Kung Sun Lung: an approach from contemporary logic / Lucas Thierry // Journal of Chinese Philosophy. – 1993. – № 20. – p. 211-255.

251. Varga C. Law and philosophy: Selected papers in legal theory / Csaba Varga. – Budapest, 1994. – 138 c.

252. Znaniecki F. The Polish Peasant in Europe and America / Florian Znaniecki, William I. Thomas. – Washington, 1920. – 325 p.

## ДОДАТКИ

### *Додаток А*

#### Словник основних термінів дослідження

**Особа** – біопсихосоціальний цілісність, що є діалектикою поєднання індивідуального та соціального; «людина суспільна».

**Поведінка особи** – вияв цілеспрямованої активності соціального суб'єкта, спрямований на взаємодію із навколишнім середовищем задля підтримання свого існування; притаманно людській вияв усвідомленої активності, що має індивідуалізоване забарвлення.

**Правова поведінка особи** – усвідомлена та соціально значуща діяльність суб'єкта права, спрямована на взаємодію із правовим середовищем, що здатна породжувати правові наслідки.

**Аксіологічна детермінанта правової поведінки особи** – дія на суспільні відносини системи загальноюридичних засобів: правових принципів, правосвідомості й правової культури, що спрямована на організацію усвідомленої соціально значущої поведінки особи.

**Правовий вплив** – аксіологічний зріз дії що є природно-правовими компонентом в контексті механізму детермінації правової поведінки особи.

**Нормативна детермінанта правової поведінки особи** – дія на суспільні відносини системи спеціальноюридичних засобів: норм права,

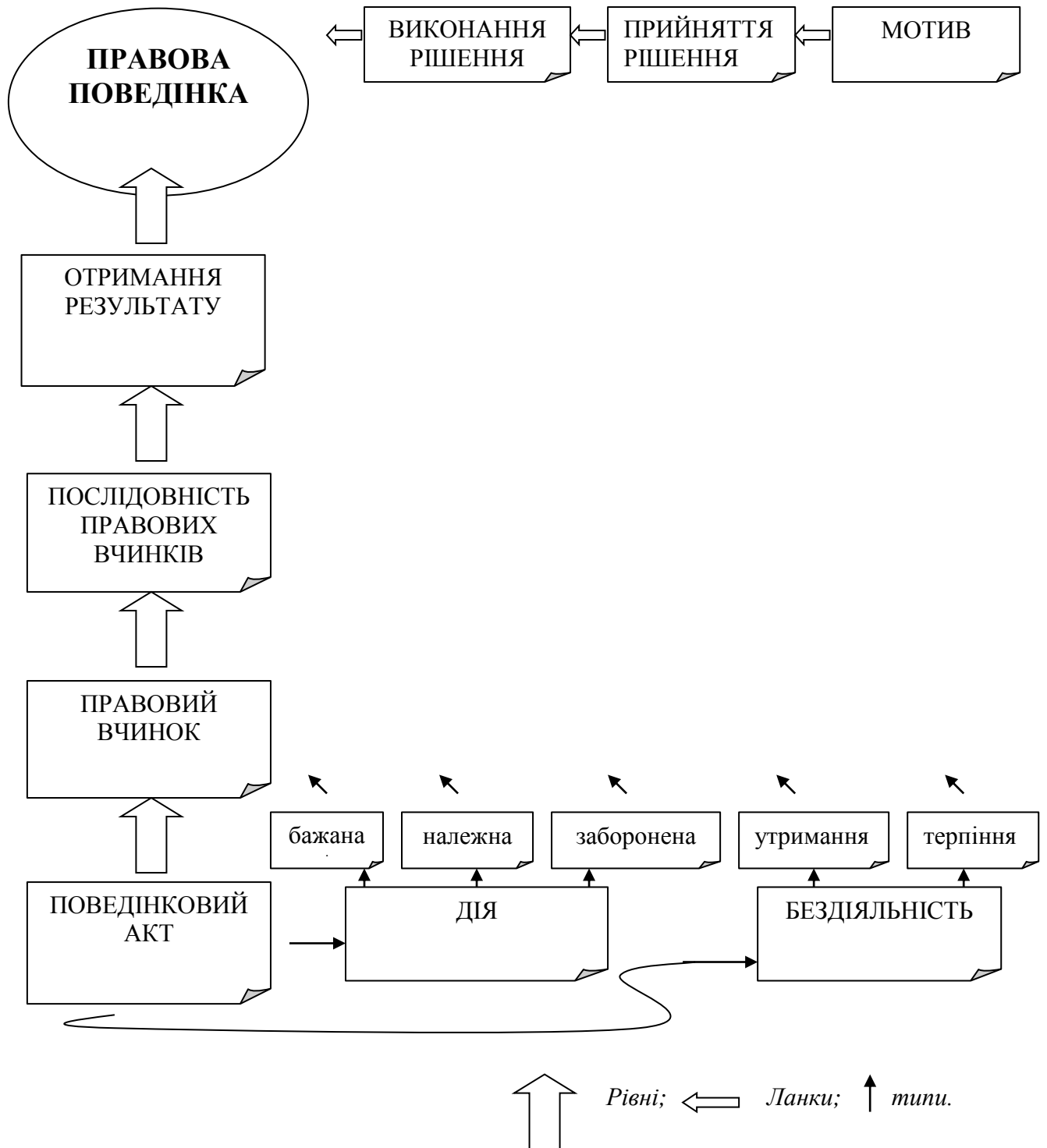
правовідносин, правової відповідальності, що спрямована на впорядкування усвідомленої соціально значущої поведінки особи.

**Правове регулювання** – нормативний зріз дії права, що є позитивно-правовим компонентом в контексті механізму детермінації правової поведінки особи.

**Механізм аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи** – процес злагодженої взаємодії правового впливу та правового регулювання як системи основних умов, чинників та факторів, що визначають усвідомлену соціально значущу діяльність суб'єкта права, спрямовану на взаємодію із правовим середовищем, що здатна породжувати правові наслідки.

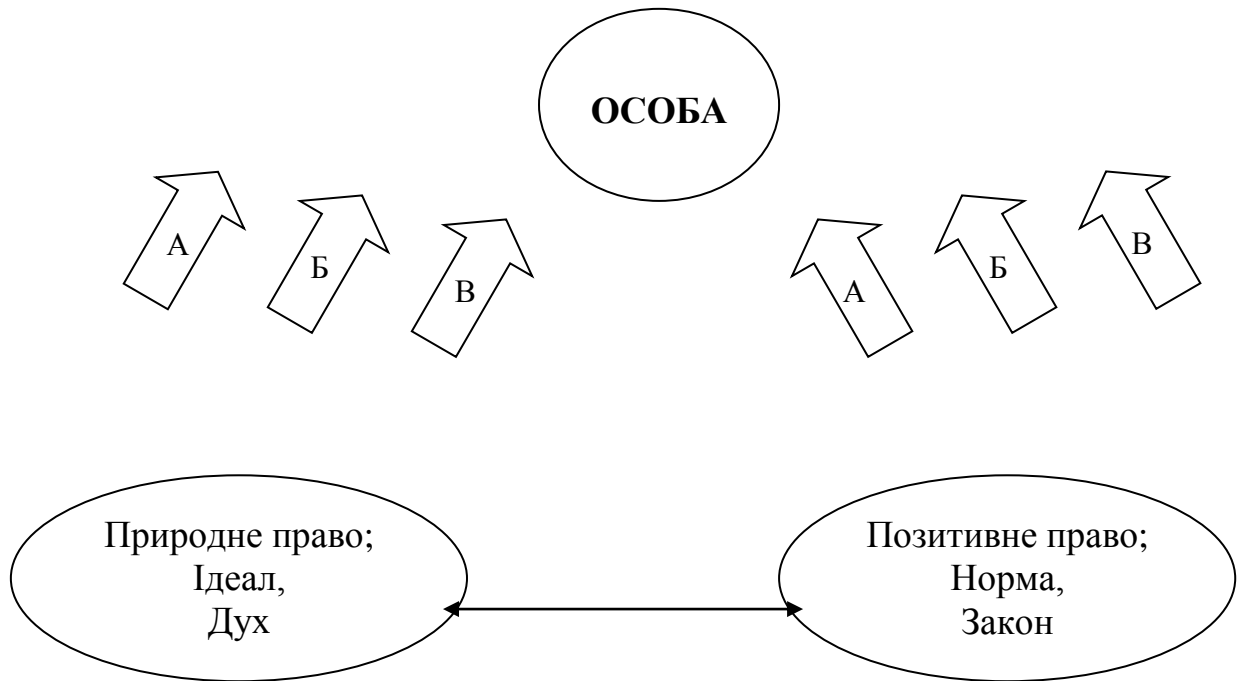
## Додаток Б

### Структура правової поведінки особи



## Додаток В

### Детермінація правової поведінки особи



А – Правові принципи  
 Б – Правова свідомість  
 В – Правова культура

А – Норма права  
 Б – Правові відносини  
 В – Правова відповідальність

*Додаток Г***Умови забезпечення правомірної поведінки особи**

**ЗАТВЕРДЖУЮ**

Ректор Львівського державного  
університету внутрішніх справ  
генерал-лейтенант міліції

**М.М. Цимбалюк**

«\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2012 року

**АКТ**

\_\_\_\_\_ 2012 року

м. Львів

№ \_\_\_\_\_

Про впровадження  
результатів дисертаційного дослідження  
Козенко Ю.О. у навчальний процес

**ПІДСТАВА:** наказ ректора Львівського державного університету  
внутрішніх справ № 290 від 27.10.2009 р.

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження  
позитивного досвіду роботи у складі:

голови: директора інституту права, психології та економіки,  
доктора юридичних наук, професора Грищука В.К.;

секретаря: полковника міліції, начальника відділу організації наукової  
роботи, кандидата юридичних наук Балинської О.М.;

члена комісії: полковника міліції, начальника навчально-методичного  
центру, кандидата юридичних наук Строцького Р.Є.;

у присутності: завідувача кафедри загальної теорії держави і права  
кандидата юридичних наук, доцента Кельмана М.С.;

викладача кафедри загальної теорії держави і права  
Козенко Ю.О.



Комісія відповідно до наказу по університету №\_\_ від \_\_\_\_\_ р. розглянула та узагальнила результати дисертаційного дослідження викладача кафедри загальної теорії держави і права Козенко Юлії Олегівни на тему: *«Правова поведінка особи: аксіологічно-нормативна детермінація»* на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані на розгляд матеріали заслуговують на схвалення та запровадження для використання у навчальному процесі, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Філософія права», «Соціологія права», а також як допоміжний матеріал для подальших наукових досліджень із зазначеної проблематики.

**голова комісії**

**В.К. Грищук**

**секретар комісії**

**О.М. Балинська**

**член комісії**

**Р.Є. Строцький**